

KÖZLEMÉNYEK

Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár egyik antifonáriumának töredékei az Akadémiai Könyvtár Kézirattárában. Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár egy jelzet nélküli két kötetes pergamen antifonáriumot őriz, amelyet Esztergomban Pálóczy antifonáriumnak neveznek. Az antifonárium mindkét kötete csonka. Az első kötet ma 78 folioból áll. RADÓ Polikárp szerint legalább 338 f. volt, 30 kivágott lap csonkját meg is számolta.¹ Mindkét kötet írása XV. sz.-i textualis formata Gothica, kilenc illetve nyolc szövegsorral az ötvonalas hangjegysorok alatt. Az első kötet dísztelen, a pirossal és kézzel kiemelt kezdőbetűkön kívül. A második kötetben lapszéldíszítés és iniciálé is található. BERKOVITS Ilona meghatározása szerint XV. sz.-i magyar munka valószínűleg PÁLÓCZY György esztergomi érsek idejében (1423–1439) készült.²

Az antifonárium részletes tartalmi leírását RADÓ Polikárp adja.³ Az első kötet 50 × 35 cm., a de tempore részt, a második kötet 48 × 35 cm, a de sanctis-t, azaz a szentek officiumait tartalmazza. Az antifonárium első kötete az ötvenedvasárnapi szöveggel kezdődik. A kötet elejéről hiányzik az adventtől ötvenedvasárnapiig terjedő rész. Az Akadémiai Könyvtár Kézirattára töredékgyűjteményének számos darabja KNAUZ Nándor hagyatékából került ki. Ezek közül a T 308 jelzésű töredékek egy XV. sz.-i antifonárium részei. Advent 3. vasárnapja utáni kedd, advent 4. vasárnapja, karácsony vigiliája, Szt. Tamás (dec. 29.), Gyümölcsoltó Boldogasszony (márc. 25.), és hetvenedvasárnapra vonatkozó antifónákat tartalmaz. A töredékek öt vonalas hangjegysorúak, piros, kék kezdőbetűkkel a szövegben. Eredeti nagyságukra a kivágás miatt csak következtetni lehet. 5 db. fél folio, 1 db. egész folio nagyságú illetve 24–24,5 × 32 cm és 50 × 31,3 cm. A töredékek hangjegysorai közti távolság, a hangjegysorok hosszúsága és száma, a hangjegyek formája (gót neumák) és az írása (textualis formata Gothica) azonos az esztergomi kódexével. A lapok nagysága közti minimális eltérésnek a kivágás az oka. Nemcsak a kezdőbetűk színe és rajzolata, hanem írásképe is ugyanazon kézre vall. Mind az esztergomi kódexben, mind a töredékek szövegében találunk vörös színnel írt részeket.

Mivel az esztergomi antifonárium szövege ötvenedvasárnappal kezdődik, a töredékek szövegei pedig az advent és hetvenedvasárnap közti időszakra vonatkoznak, a töredékek a szövegek alapján a kötet elejére illeszthetők, ahol a kivágásoknak látszik is a nyoma. A formai egyezések és a tartalmi kiegészítés lehetősége alapján a töredékeket az antifonárium részének tekintjük.

A kódex 1804-ben a Nagyszombatban levő esztergomi káptalan könyvtárában volt.⁴

¹ RADÓ Polikárp: *Esztergomi könyvtárak liturgikus kéziratai.* = *Pannonhalmi Főiskola Évkönyve* 1940–41. 116. l.

² BERKOVITS Ilona: *Főszékesegyházi Könyvtár = Magyarország Műemléki Topográfia*ja 1. köt. Esztergom. 292. l.

³ RADÓ Polikárp: I. m. 117. l.

⁴ BERKOVITS Ilona: I. m. 292. l.

Itt csonkították meg, és a töredékeket levéltári célra használták fel. A káptalan Esztergomba való visszaköltözésével mind a kódex, mind a levéltári anyag eredeti őrzési helyére került vissza. Knauz esztergomi érseki levéltárossága idején juthatott a kódextöredék birtokába. Az antifonárium még mindig tetemes hiányainak nagy része valószínűleg hasonló sorsra jutott.

KÖRMENDY KINGA

Egy magyar „praeceptor classicus” nyomtatványai Danckában. A mai Gdańsk városában, mint a korábbi századokban, a Rákóczi-szabadságharc idején is, számosan fordultak meg magyarok. Kuruc megbízottak, ügyvivők látogattak; 1711 után pedig emigráns kuruc nemesek telepedtek meg benne. Ezeknek az éveknek a történetét a kutatás eddig nem tárta föl tüzetesen. Nehezen is kutatható, mert a XVIII. század elején Danckában élt magyaroknak kevés ma is megtalálható nyoma maradt fenn. Erre vonatkozó forrásainkból, KRAY Jakab leveleiből, SZATHMÁRI KIRÁLY Ádám naplójegyzeteiből, RÁKÓCZI és a francia követ Danckából keltezett, SIENIAWSKA hercegnővel váltott (1711–1712) levelezéséből, s a fejedelemnek Lengyelország déli részein rekedt kuruc főemberekkel (BERCSÉNYI Miklós, FORGÁCH Simon, VAY Á.) folytatott korespondenciájából, valamint a francia földre ért RÁKÓCZI és a Danckában székelő Besenval, s az ide szorult VAY Ádám és RÁKÓCZI levelezéséből (1713–1715) kevés olyan támpontot meríthetünk, melyek levéltári források nyomaira vezetnének.

SZATHMÁRI naplójából csupán annyi deríthető ki, hogy RÁKÓCZI lakása, s talán egy ideig udvari marsalljái is, az ún. „felső hostáton”, a régi déli fekvésű elővárosban (stare przedmieście) lehetett. Itt telepedhettek meg a többi udvariak is, az eddig számbavettek közül TÖRÖK Zsigmond, KÉRY Ádám, FOGARASSY István, BENICZKY Gáspár, DÓSA Mihály s időnként KRUCSAY István is. VAY Ádám csak második danckai szállásának és az 1713 elejéig a városban élő MÁNYOKI Ádám kertés házának töredékes leírásával ismerhet meg bennünket, a helyrajz megjelölése nélkül. KRUCSAY 1717-ben is ott járt, s RÁKÓCZI teljhatalmú megbízottjaként a régi városházán bejegyeztette a jaroslávi birtokok eladásával kapcsolatos okmányokat. A naplóíró BENICZKY jelenlétéről ugyanebből az évből, s utoljára 1720 júniusából van hírünk. A marsall sekretariususa, DÓSA, még VAY életében hazatért Danckából. Amit előző kutatásaink során földérintettünk RÁKÓCZI társasági köréről, a *Rocznik Gdański* XXV. évfolyamában közöltük; ami pedig RÁKÓCZI udvari marsalljának és feleségének ZAY Annának kéziratos hagyatékából erre vonatkozólag megtudható, azt ESZE Tamás összegezte az elmúlt évben a vajai történeti ülésszakon.¹ Eddig nem volt rá adatunk, hogy a kuruc nemesek kapcsolatba kerültek volna ott élő, nem az emigrációhoz tartozó danckai magyarokkal.

Az 1719. január 31-én, a hatvanhárom éves korában elhunyt kuruc udvari marsall a „felső hostát”-tól nyugati irányba kissé távolabb, szintén a régi városfalon kívül eső, Szt. Erzsébetről elnevezett, korábban katolikus, ez időben a református egyházhoz tartozó Kościół Świątej Elżbiety kriptájában talált nyugovóra. Érdemes megjegyezni, hogy a templomban egyedül a VAY-család kriptája található. Hogy a magyarországi református rendek vezető férfiát itt befogadták, föltehetőleg a létrejött szorosabb kapcsolatból magyarázható. Halálakor „Danczkai keserves hoszszas bujdosásában” hú társa,

¹ ESZE Tamás: *Vay Ádám*. (Halálának 250. évfordulójára). = *A Vajai Vay Ádám Múzeum Évkönyve* 1969, 7–32. Vö. még HOPP L. *Pobyt Ferenca Rákóczeo II. w. Gdańsku*. = *Rocznik Gdański* 1966, XXV, 115–59.

„N.Tekéntetes, Nemzetes Vay Ádám Uram Árva özvegye Tsömeri Zay Anna” emelt neki egyszerű márvány síremléket a következő sírattal:

D. O. M. [Deo Omnipotenti Maximo]
 Hic situs est
 Spectabilis et generosus
 Dominus Adamus Vay de Vaja,
 Eques Ungarus insignis,
 Virtute, prudentia, pietate, zelo
 in paucissimis eminens;
 Cui, de patria optime merenti,
 Fortunae mortalium arbiter
 pro patria exilium, in exilio
 Patriam dedit.

A Kościół Św. Elżbiety kriptájában pihentek porai 1906-ig, amikor hazahozták szülőfalujába. A márványtábla helyére pontos másolatot tettek,² s a sírat azóta a vajai református templomban és Gdańskban hirdeti:

Inde, cum in natali solo
 Vitam ad votum agere non posset:
 in peregrino supra votum
 tranquille, placide, beate exegit,
 Anno MDCCXIX 31 January,
 Aetatis LXIII. Exily VIII.

A közös kriptán a korábban, 16 éves korában elhalt VAY Júlia halálát is megörököltette a sírkő:

Hic filiae suae Juliae Anno
 Aetatis XVI
 Anta quadriennium denatae.

S így fejeződik be a sírat

Cineribus suo apponens,
 Perenne suis reliquit desiderium
 Liberis et conjugi moestae,
 Quae marito optimo

H. M. P. [Hoc Monumentum Posuit]

Régebben volt olyan nézet, hogy a sírat valamelyik danekai egyházi férfiú vagy egyik kuruc udvari ember műve lehetett, s szövege bizonyára a művelt özvegy közreműködésével készült. A gdański Városi Könyvtár nyomtatványtárában végzett kutatásaink közben figyelmünk egy eddig ismeretlen — nem az emigráns kuruc nemesekhez tartozó — személyre terelődött.

Egy ívrétű két levélből álló régi nyomtatvány került a kezünkbe: *Vay Júlia Epitaphiuma*.³ A koldusbotra jutott Vay-család hazai előkelő nemesi rangjához illően, szokásos módon adta meg az ifjúkorában meghalt Júliának a végtisztességet. A temetés

² Mindkét síratot magunk is megvizsgáltuk; 1. még THALY Kálmán: *Vay Ádám síremléke . . . = Századok*. 1874, 430. l. FORSTER Gyula: *Rákóczinak és bujdosó társainak síremléket*. Bp. 1913, 35. l

³ EPITAPHIUM . . . Biblioteka Gdańska PAN Jelzet: Ma 3986. 2° adl 296. A könyvtári kutatásokhoz nyújtott szíves segítségét ezúton köszönöm meg Janina DES LOGES és Zbigniew NOWAK kollégáknak.

napja is pontosan föl van tüntetve: 1716. április 14. Az ékesszóloán retorikus pátosszal megírt (fényképmásolatban itt közölt) Epitaphium a nyomtatvány jelzése szerint: „*Ab Andrea Hadmaschi, Gymn. Gedan. Operario.*” (1716), azaz HAGYMÁSI András, a danckai gimnázium „munkatársa” (operarius) által íratott. Ki volt ez a HAGYMÁSI és milyen kapcsolatban állott a VAY családdal?

Az Epitaphium szövege ebből alig árul el valamit. Annyi kikövetkeztethető, hogy a szerző megismerte az egykor magas udvari („S.P.T.R. Supremus Aulae Mareschallus et Consiliarius Intimus”) tisztséget betöltő rangos református nemes és családja történetét. VAY feleségének családfáját egészen BÁTHORY Erzsébetig visszavezeti. Vizontagságos éle-tükről megemlékezve írja, hogy Júlia alig tízéves korában („Vix decennem è Patriae solo exulem . . .”) hagyta el hazáját, és szülei mélységes fájdmájára öt évig tartó száműzetés után („Quia Animum qvinqvenni Exilio afflictum . . .”) Danckában ragadta el a halál. Lehetséges, hogy a danckai gimnáziumban tanárkodó HAGYMÁSI maga is egyházi tisztséget viselt, s így került közelebbi összeköttetésbe a VAY családdal. Ez azonban nem biztos; a danckai gimnázium világias szelleme akkor már hagyományosnak mondható. Nincs kizárva, hogy HAGYMÁSIval iratta meg a három év múltán özvegyen maradt ZAY Anna VAY Ádám síriratát is, hiszen ő, mint alább bizonyosodik, akkor is Danckában tevékenykedett. Ezek után keresni kezdtük a marsall epitaphiumát, de róla, VAY emlékeztére nyomtatott epitaphiumot hosszas kutatás után sem találtunk. Arra gondolhatunk, hogy a tönk szélére jutott család anyagi helyzete következtében már nem jutott a nyomtatás költségeire, s megelégedtek a szintén költséges márványtábla elhelyezésével.

Az ily módon megkezdett kutatás közben HAGYMÁSI Andrásról egyéb, az előbbivel azonos formátumú és hasonló terjedelmű alkalmi nyomtatványok kerültek elő. Ezekből megállapítható, hogy kb. 1690 óta Danckában élt, s még 1720-ban is előfordult neve az aprónyomtatványok vaskos kötetében.

Első két köszöntő iratában egyszerűen így tünteti föl nevét: „*Andreas Hadmaschi, Pannonius*”. Az egyik tiszteletnyilvánítás Johannes Ernest Schmieden polgármesteri hivatalának elfoglalásakor (1692) került ki a sajtó alól;⁴ a másik M. Christian SAHM (Sahmius) tudós matematikusnak a „híres” danckai gimnáziumba történt tanári kinevezésekor (1701) készült.⁵ Rokon jellegű nyomtatványán, Andreas BROCKMANN „consul” előmenetelén örvendező gratulációjában,⁶ 1704-ben már így szerepel: „*Ab Andrea Had-*

⁴ HONOR magno labori debitus, quem acquissima Themis Ore et consensu Trium Ordinum unanimi, VIRO MAGNIFICO, GENEROSO atque, AMPLISSIMO DN. JOANNI ERNESTO SCHMIEDEN, Inclytae Reipublicae Gedanensis Praeconsuli longè dignissimo, publica Praesidis munia obeunda capessenti, dietavit, et Musà incultà, Minervà rudì, sed Animò promptò, Annò, quò VIVE Deo, Patriae, felIXtVM VIVE NepotI, Nestoreos annos hàC In Vrbe VIRE! die 14. Mart. Geminò Anagrammate commentatus est, Andreas Hadmaschi, Pannonius. GEDANI, Typis JOHANNIS ZAGHARIAE STOLLII, ATHEN. TYPOGR. — BiblGd PAN Jelzete: Oe 34. 2° 259. [1692] — A nyomtatványon ceruzabefrással: 1700.

⁵ URANIE Praemia cultoribus suis dispensans, in solenni Introductionis Actu, VIRI PRAECLARISSIMI, NOBILISSIMI atque DOCTISSIMI DN. M. CHRISTIANI SAHMII, IN CELEBERRIMO GEDANENSIVM ATHENAE, PROFESSORIS MATHESIOS PUBLICI ORDIN. DESIGNATI, rudi pincillò, pectore candidò, animò promptò, TRIADE ANAGRAMMATICA, delianeata, ab ANDREA HAGYMASCHI Pannonio, Anno quò, SahMIVs IngenVos eXCVLtVs prenDit honores, qVos honorata VIRIs erogat UranIe. Die VI. Octobris. GEDANI, Typis JOHANNIS — ZAGHARIAE STOLLII. — BiblGd PAN: Oe 34. 2° 216. [1701] — A nyomtatványon ceruzával beírva: 1699. Egy másik példány: Od 17387. 2° 39.

⁶ TETRACTYS CURIÆ, cùm VIR MAGNIFICUS AMPLISSIMUS atque CONSULTISSIMUS DN. ANDREAS BROCKMANN, INCLYTAE HUIJUS CIVITATIS GEDAMENSIS, HACTENUS CONSUL LONGE DIGNISSIMUS, DIVINO humano-

IA VIATOR,
 Lege, Luge, Mirare,
 Sub hoc Lapide tumulabundant oss
JULIÆ WAY,
 Virgine Florentissima,
 E Nobilitatibus Procerum Hungariae Sac. matibus orta. (a)
 Cujus vitæ Florem, in ipso statu Floræ,
 Invigila Parcaram Mæscuif,
 Ut manufectores fructus Cæli, non Terræ ferret.

LUGE VIATOR,
 Vix decennem à Patrie solo Exulcem,
 Non ob emittitatem vitæ,
 Sed ob Cælestis veritatis Amorem,
 Dum Christo placere studuit, diffidit Mûndo.
 At quæ Mundus Patria exortem fecit,
 Christus locit Patrie coal-tus Compotem.
 O Chrem fellecra, terque quaterve beatam!
 Cui pro terrelli, contigit Aula Post.

MIRARE LECTOR,
 Miraculum in vitæ & morte JULIÆ
 Quo die nata, eo densa est.

Die Solis primam Lucem in mundo vidit,
 Die Solis Christo religentes, Lucem Aternam in Cælo accepit.
 Optime mortuis qui cum Christo resurgente moritur:
 Quia Mors Christi, vitæ hostis salus.

Relacione Domini, Populi Libertatis à Monte
 Admirato JULIÆ beato & vitæ Exitus,
 Mirare etiam presantissimas animi Dotis,
 Columbina in hac emicuit simplicitas,
 Sed juncta serpentine Prudentiæ,
 Placebat omnibus, invidetab nemini:
 Affabilis erat cunctis, paucis familiaris.
 Amabat ab omnibus.

Quia omnes Amores & Venustates in JULIAM effudit DEUS,
 Singula Corporis partes, singularibus radiabant Encomiis:
 Virgineum Caput, Prudentia Virili:
 Pectus pictæ Angelica:
 Animus Continentia vetè virginica.

Tun

EPITAPHIUM
 PIIS MANIBUS,
 ILLUSTRIS AC GENEROSÆ
 VIRGINIS
JULIÆ WAY,
 ILLUSTRISSIMÆ DOMINI
DN. ADAMI WAY
 de WAVA,
 S. P. T. R. SUPREMI AULÆ MARESCHALLI
 ET CONSILIARII INTIMI,
 FILIÆ DENARÆ,
 IN TEMPLIO ELISABETHANO GEDANI
 A. O. R. MDCCXXVI,
 DIE XIV. APRILIS SEPULTÆ,
 ERECTUM

ANDREA HADMASCHI,
 GYM. GEDAN. OPERARIO.

Typis JOHANNIS ZACHARIÆ STOLLII.

296

maschi, Athenaei Gedan. Praecept. Classico". Két év múlva, Johannes Joachimus REUS (Reusius) a keleti nyelvek érdemes tanárának gimnáziumi megbízatásakor kiadott üdvözlő írásán⁷ szintén „*Ab Andrea Hadmaschi, Gymnasii Gedan, Praeceptore Classico*” (1706) áll. Ebben a minőségben köszönti Johannes ZABANIUS tanártársát rektori (Scholae Johanaeae) kinevezése alkalmából. „*Vixit mecum non ut Collega, sed Frater*” — írja életrajzi érdekű soraiban,⁸ s amannak erényeit dicsérve már nyolc évi közös szolgálatukról beszél:

„*Dexteritatem in docendo nostri Johannis,
Quam in illustri nostro Athenaeo una mecum
per octo ferè annos exercuit,
Nemo culpabit, nisi forte culpandus.*” (1710)

Így írja alá szerencsekívánatait kifejezve M. Michael STOBÆUS, neves-tudós férfiúnak, a keleti nyelvek új gimnáziumi tanárának ünnepélyes beiktatásakor (1711) is.⁹

HAGYMÁSI tehát már több mint egy évtizede működött „praeceptor”-ként Dancában, amikor RÁKÓCZI és kísérete a városba érkezett. Arról nincs tudomásunk, hogy már ekkor (1711–1712) érintkezésbe került volna a bujdosó kuruc udvari nemesekkel, bár a VAY családdhoz fűződő kapcsolatából erre is következtethetnénk.

A következő évtizedben HAGYMÁSI továbbra is tevékenyen részt vett nevezetes városi személyiségek és gimnáziumi tanárok felköszöntésének nyilvános ünnepi aktusai-

que Consilio, AD Supremum Dignitatis gradum eveheretur, atque ita QUARTUM Curiae fulcrum, pro sustentanda Civium salute, felicissimè Constitueretur, Faustae Gratulationis causa, testandique obsequii ergo, humillimo conatu dalineata A. O. R. MDCCIV. die 13. Martii. ab ANDREA HADMASCHI, Athenaei Gedan. Praecept. Classico. GEDANI. TYPIS J. Z. STOLLII. ATHEN. TYPOGR. — BGd PAN: Ma 3986. 2°33- [1704] BROCKMANN szenátor arcképét megfestette (a Mányoki által megörökített) J. B. HOFFMANN dancái arcképfestő, de képe csak M. BERNIGEROTH lipcei ötvös rézmetszetében maradt fenn. (LÁZÁR Béla: *Mányoki Adám*. Bp. 1933, 41.) MÁNYOKI HOFFMANN képe M. DEISCH dancái ötvös metszetében ismert. BGd PAN Z 4078. sz.

⁷ BRABEUM VIRTUTIS MERITAE, quo AMPLISSIMUS atque CONSULTISSIMUS SENATUS, VIRUM EXCELLENTEM atque OMNI GENERE VIRTUTIS ET ERUDITIONIS EXCULTISSIMUM JOHANNEM JOACHIMUM REUSIUM, EXHIBITIONE PROFESSIONIS LINGVARUM ORIENTALIUM in ILLUSTRATI ATHENAEO GEDANENSI GONDECORARE VOLUIT, DELINEATUM ab ANDREA HADMASCHI, Gymnasii Gedan. Praeceptore Classico, A. O. R. MDCC VI. IPSO PROMOTIONIS die IV. Novembr. GEDANI. Typis JOHANNIS ZAGHARIAE STOLLII, ATHEN. TYPOGR. BGd PAN : Ma 3982. 2°26. [1706] — Más példányok: Od 17387. 2° 60. Oe 34. 2° 207.

⁸ IDEA VIRTUTUM JOHANNAEA, VITA et MORIBUS CLARISSIMI atque; DOCTISSIMI DOMINI JOHANNIS ZABANI, SCHOLAE JOHANNAEAEE RECTORIS DESIGNATI, EXPRESSA, et in IPSO SOLENNI INTRODUCTIONIS ACTU, DIE X. JULII, A. O. R. MDCCX. AB ANDREA HADMASCHI, GYMNASII PRAECEPTORE CLASSICO, DELINEATA. GEDANI. TYPIS JOHANNIS ZACHARIAE STOLLII, ATHENAEI TYPOGRAPHI. — BGd. PAN : Ma 3986. 2° 34. [1710]

⁹ CLAVIS SCIENTIAE, qua AMPLISSIMUS atque CONSULTISSIMUS SENATUS, VIRO EXCELLENTISSIMO, atque OMNI GENERE VIRTUTIS et ERUDITIONIS EXCULTISSIMO M. MICHAELI STOBÆO, in CELEBERRIMO GEDANENSI ATHENAEO ORIENTALIUM LINGVARUM PROFESSORI DESIGNATO, SCRIPTORUM SACRORUM et PROFANORUM RESERANDI et INTERPRETANDI FACULTATEM CONCESSIT, in IPSO SOLENNI INTRODUCTIONIS ACTU A.O.P.C.R. MDCCXI. Die XVI. Julii, RUDI PENICILLO ANIMO PROMPTO DELINEATA ab ANDREA HADMASCHIO, GYMNASII PRAECEPTORE CLASSICO. GEDANI, Excudit JOHANNES ZACHARIAS STOLLIIUS, ATHENAEI TYPOGRAPHUS. BGd PAN : Ma 3982. 2° 27. [1711] Vö. Jan REYCHMAN: *Katedra języków orientalnych Gd. Gimn. Akademickiego* (1584–1810) = *Szkice z dziejów* ... 1969. 105.

ban. De elbúcsúztatásukon is jelen volt. 1712-ben Joachim HOPPE gimnáziumi tanár, majd danekai polgármester halálának emlékére adta ki újabb munkáját: „*Opera Andreae Hadmaschii, Athenaei Gedanensis Operarii*” aláírással.¹⁰ Két esztendő múlva Elie Gottlieb SARTORIUS, a szabad művészetek tanárának elhunytá alkalmából¹¹ újra az előzőleg többször használt paeceptori megnevezéssel él: „Monumentum . . . *Ab Andrea Hadmaschio, Athenaei Praeceptore*” (1714). Ugyanebből az évből való egy csaknem száz oldalas anyaggyűjteménye,¹² az ilymódon megörökített danekai magistrátus, a szenátus tagjairól, konzulok, ülnökök és titkárok stb. neveiből: „*Exstructa ab Andrea Hadmaschio, Athenaei Operario*”. A kétféle rokon jelentésű megjelölést 1712 és 1716 között felváltva alkalmazza. Joachim WEICHMANN, teológiai doktor előléptetésekor¹³ közelebbi foglalkozási körét is feltünteti: „*Andreas Hadmaschius, Athenaei III. Classis P. Praeceptor*” (1716), ahol a P. valószínűleg a Publicus és nem a Pastor rövidítése. Ebből az évből való Epitaphiuma VAY Júliáról. Ezen, továbbá utolsó két nyomtatványán egyformán a *Gymn. Gedan. Operario*” szerzői aláírás fordul elő. Az 1717-ben írott Apollo ad Musas . . . a lipcsei Johann Georg ABICHT professzort, „Hactenus in celeberrima Academia Lipsiensis Orientalium LL. Professor publicus”-t halmazza el szerencsekívánataival gimnáziumi rektori méltóságra történt emelések.¹⁴ Végül 1720. márciusában az újonnan megválasz-

¹⁰ MONUMENTUM quod VIRO PER-MAGNIFICO Atque AMPLISSIMO, DOMINO JOACHIMO HOPPIO, PRAE-CONSULI GEDANENSI MERITISSIMO, CIVIUM PIETAS Posuit, FABRICATUM OPERA ANDREAE HADMASCHII, ATHENAEI GEDANENSIS OPERARII. GEDANI. Typis JOHANNIS ZACHARIAE STOLLII SENATUS et ATHENAEI. — TYPOGRAPHI. BGd PAN: Ma 398.2 2° 141. [1712] A jeles közéleti férfinak a könyvtári gyűjteményben (BGd PAN: Z I 4080 jelzet alatt) megtalálható egy 1701-ből való fejszobra: „Hoppe Joachim, Professor am Gymn. später Bürgermeister, 1656—1712.”

¹¹ MONUMENTUM PIIS MANIBUS, NOBILISSIMI atque FLORENTISSIMI JUVENIS, ELIAE GOTTLIEB SARTORII in CELEBERRIMO GEDAN. ATHENAEO LIBERALIUM ARTIUM STUDIOSI SOLERTISSIMI POSITUM A.O.R. MDCCXIV. DIE VII. SEPTEMB. AB ANDREA HADMASCHIO, ATHENAEI PRAECEPTORE. GEDANI, Typis . . . l. előbb. BGd PAN : Ma 3984. 2° 216. [1714]

¹² CURIA GEDANENSIS ANAGRAMMATICA, ex PERENNIBUS MAGNIFICI SENATUS, NOBILISSIMI DICASTERII et SECRETARIORUM NOMINIBUS. A.O.R. MDCCXIV. die 14. Mart. EXSTRUCTA ab ANDREA HADMASCHIO, ATHENAEI OPERARIO. BGd PAN : NI 25. 8° 2. [1714] Az ezt tartalmazó gyűjtemény címe: *Collectanea Polono-Prussica 1641—1717*. További példányok: Od 24807. 8°. Úph. o. 1367. 6 és 4817. 8°, 47 levél, 94 old. terjedelemben.

¹³ ENCOMIUM ONOMASTICUM, Quo VIRUM SVMME REVERENDVM ac EXCELLENTISS. DN. JOACHIMUM WEICKMANNVM, SS.THEOL. DOCTOREM CELEBERRIMUM, VENERABILIS MINISTERII SENIOREM DIGNISSIMUM, et ad D.Mariae AEADEM PASTOREM PRIMARIUM MERITISSIMUM, IPSO DIE NOMINI SACRO, DIE IX. XBRIS. A.O.R. MDCCXVI, cum OMNIGENAE felicitatis appreciatione, ORNARE DEBUI, ANDREAS HADMASCHIUS, Athenaei III. Classis P. Praeceptor. GEDANI, TYPIS ISRAELIS MULLERI. BGd PAN ; Ma 3985. 2° 30. [1716]

¹⁴ APOLLO AD MUSAS, ID EST SOLENNIS APPLAUSUS IN SOLENNI INTRODUCTIONIS ACTU, cum a MAGNIFICO atque AMPLISSIMO MAGISTRATU, VIR SUMME REVERENDUS atque EXCELLENTISSIMUS DOMINUS JOHAN. GEORGIUS ABICHT. SS.THEOL. DOCTOR, EJUSDEMQUE P. PUBL. ut et ad SS. TRINITATIS EADEM PASTOR VIGILANTISSIMUS, in CELEBERRIMO GEDANENSIVM ATHANAEO RECTORATUS DIFNITATEM OBLATAM CAPESSERET, ANNO quo ad MUSAS ABICHT VenIT APOLLO SVAS, Die XXIII Septembris, ANIMO PROMPTO EXHIBITUS, AB ANDREA HADMASCHIO, GYMNASIO GEDAN. OPERARIO. GEDANI, TYPIS JOHANNIS ZACHARIAE STOLLII. BGd PAN: Ma 3986. 2° 35 [1717]

tott Johann Gottfried v. DISSELDORFF nevű polgármesternek írja *Solennis Applaususát*.¹⁵

Íme HAGYMÁSI András kiterelvényesedő alkalmi írói közéleti munkássága, közkedvelt, ünnepélyes barokk műfajával, antikizáló frazeológiájával, iskolázott, rutinos latin retorikájával. Szerzői működése szorosan összekapcsolódott gimnáziumi oktató tevékenységével. Személyéről, életéről alig tudunk meg többet. Csupán egyetlen rá vonatkozó levéltári adatot találtunk 1713-ból, mely szerint „Ephraim Petroselini und Andreas Hadmaschi” gyámok jelentik, hogy Michael PETROSELINUS, Johannes PETROSELINUS prédikátor fia feletti gyámkodásuk 23 esztendejében minden rendben volt.¹⁶ Megemlítendő, hogy PETROSELINUS a forrás szerint a „stare przedmieście”-ben található, a XV. században gótikus stílusban épült Péter és Pál (Kościół Św. Piotra i Pawła) templomban végezte egyházi szolgálatait.

Még két magyar vonatkozású levéltári adat érdemel említést. A Kościół Św. Elzbiety „communicantes” névjegyzékében 1715 július 1-én, egy „Ungarus” kommunikálással találkozunk; szeptember 15-én pedig lehet hogy ugyanazzal, „Paulus Serani Nobilis Hungarus” névvel. Mindkét esetben listavégi utolsó névként szerepelnek a két-hetenként, vasárnap készült jegyzékben.¹⁷

HAGYMÁSI András feltűnése a danckai gimnáziumban nem meglepő, hiszen ez az iskola, a toruni gimnáziummal együtt a XVI. század óta egyik erősen látogatott tanulóhelye volt a magyarországi protestáns diákoknak. A levéltárban ma is őrzött gimnáziumi *Catalogus discipulorum* 1585-től 1769-ig kb. százhusz magyarországi tanuló nevét tünteti föl. Tanulóságos volna mindkét intézmény XVIII. századi történetének magyar szempontú feldolgozása. Mert a tanulókon kívül magyarországi filológusok, tanítók is szép számmal tevékenykedtek a „gymnasium illustre” vagy ahogy HAGYMÁSI is nevezi, az „Athenaeum Gedanense” osztályaiiban. Éppen a XVIII. század elejéről ismerjük az eperjesi születésű Jan Fryderyk SARTORIUS (SZABÓ) kálvinista filológus nevét. SARTORIUS SZABÓ J. Frigyes (1656–1729) wittenbergi, tübingiai és lipcsei tanulmányai után először a toruni gimnáziumban (1682) tanított, majd 1699-ben az elblagi gimnázium rektora lett, s végül 1704-től haláláig a danckai gimnáziumban volt az ékesszólás tanára. Egy másik, GAMIUS Dániel (–1716), THÖKÖLY Imre egykori prédikátorának fia, szintén Danckában tanított, s kiadott egy poliglott munkát is, a Flores trilingues (1702) c. latin, német és lengyel

¹⁵ SOLENNIS APPLAUSUS, in SOLENNI ELECTIONIS DIE, quo PERMAGNIFICUS, CONSULTISSIMUS atque AMPLISSIMUS DOMINUS JOHANNES GOTTFRIEDEUS à DISSELDORFF, CONSUL REIP. GEDANENSIS DIGNISSIMUS, J. U. DOCTOR ac COMES PALATINUS, DIVINA PRAEVIDENTE PROVIDENTIA, DEO HOMINIBUSQUE PLAUDENTIBUS, PRAE-CONSULAREM DIGNITATEM A.O.R. MDCCXX. Die XIV. MARTII SUBMISSO ANIMI AFFECTU EXHABITUS ab ANDREA HADMASCHIO, GYMN. GEDAN. OPERARIO. GEDANI, TYPIS STOLLIANIS. — BGd PAN: Ma 3984. 2° 48. [1720]

¹⁶ Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Gdańsku: Archiwum Starego Miasta Gdańska, sygn. 300,43/nr 111, s. 279. 20. Marty Anno 1713. Rechtstadt. Schöffenchuch 1712–13 Schöffengericht. A 300,43/nr 110, 112–117. köteteket (1711–1719) is átnéztük.

¹⁷ WAP w Gdańsku: Kościół N.M.P.Gd. Sygn 78²⁹/13. Communicantes 1684–1730. Kościół Św. Elzbiety-St. Elisabethkirche, s 527: „Ungarus” (1 July 1715), s 530: „Paulus Serani Nobilis Hungarus” (15 Sept. 1715). Dr. Józef RUMIŃSKI levéltáros sok segítségével itt is köszönetet mondok. A további átvizsgált kötegek: Sygn. 78²⁵/353. Marien Todtenbuch 1671–1788. Sygn. 78²⁵/350. Todten Buch 1694–1754 és 1671–1730. — Supliki i listy malarzy 1640–1759. Sygn. 300,36/63. — Gymnasium Academicum, Professoren und Lehrer am Gymnasio Gedan. 1590–1796. Sygn. 300,42/nr 156; valamint Einzelne Professoren und Lehrer des Gymnasiums (ABC rendben) Sygn. 300,42/nr 157; Szkoły Gdańskie, Schreiben auswärtiger Gelehrten und Professoren... 1600–1788. Sygn. 300,42/nr 307. — Hospital ad S. Elisabetham et S.Spiritum-Szpital Gdańskiego Ś.Elzbiety i Ś.Ducha. Sygn. 300,41/nr 22. Ezekből magyar vonatkozású adat nem került elő, HAGYMÁSIRÓL sem.

nyelvű közmondás és szólásgyűjteményt.¹⁸ A magyarországi tanárok jelenléte bizonyára ösztönzőleg hatott olyan kiadványok megjelenésére, mint a *Lemnata quaedam ex historia Hungariae* (1712), melyet Jan REYCHMAN idézett tanulmánya szerint Piotr Jaenichen (1679–1739), a gimnázium rektora adott ki.

A lengyelországi Rákóczi-emigráció, a danekai emigráns-telep történetének föltárása ilymódon művelődéstörténeti feladattá szélesül, s a kapcsolattörténeti kutatás új eredményekkel gazdagodhat a lengyel könyvtárak és levéltárak átbúvárlása közben.

HOPP LAJOS

Teleki Jankó könyvtára. TELEKI Mihály kővári főkapitányt, APAFI fejedelem mindenható tanácsosát, a fejedelemasszony unokatestvérét nemcsak az államügyekben adott tanácsaiban vezette józan megfontoltság, hanem tervszerűségét családjával szemben tanúsított magatartásában, gyermekei nevelésében is mindenkor megtalálhatjuk.

Fiaival kapcsolatos terveiben leányai nevelésétől egészen eltérő szempontokat különböztethetünk meg; legidősebb fiát, Jankót, is már kicsi korában eljegyezte a komoly életnek. A három esztendősnél alig idősebb gyermek 1667 január 10-én Sorostélyről íratott levelében magát már „Teleki Katona János”-nak nevezte és nem csupán játékos kedvből, de annak is tartotta. Komolyan vett feladataképpen arról számolt be apjának: „Itthon, Uram, én valóban jól vigyázok, az lovakra nagy gondom vagyon; mostan az lovak mind jól vannak . . . Az ebek is jól vannak.”¹ A gyermek rendszeres taníttatását valószínűleg odahaza kezdte meg. Itthon oktatták a vallástan elemein kívül az írásra, olvasásra és valamelyes számolásra, tehát a vulgáris iskola tantárgyaira. Erre vall TELEKI sógorának, BÁNFFI Dénesnek 1671. február 17-én Bonczidáról keltezett levele. Ebben tudatta TELEKIT, hogy küldi a gyermeknek a könyvet. „Szerencsésen tanuljon Jankó uram belőle.” Ez a könyv lihetőleg az idősebbecske BÁNFFI Gyurkóé volt, most azonban már nem lévén reá szüksége, ezért juttathatta el unokatestvéréhez. Egy héttel későbben Barláról küldött levelében izente BÁNFFI: „Gyurkó most nem írhatott az öccsének, mert nem oly promptus, mint Jankó. Szemben jutván, rámapra kell őket húzni. Valóban pirulva olvassa György uram is az linea nélkül való írását Jankónak.”² E sorok különben azt is bizonyítják, hogy Jankónak már több év óta kellett gyakorolnia az írás mesterességét.

TELEKI fiában igyekezett pótolni azt, amit neki az általános iskolai ismeretekben nem volt lehetősége olyan mértékben elsajátítania, mint amennyire óhajtott volna, sorsa ugyanis a fehérvári iskolából egyenesen RÁKÓCZI fejedelem udvarába nemesi szolgálatra szólította.³ Képzettségének hiányosságát önmaga bizonyítja 1669. május 26-án Eperjesen keltezett levelében: „Mivel az itt való doctor írása déakul lévén, jól nem értem, ő vele (t. i. GÖRGEIVEL) olvastatom meg.”⁴ Éppen ezért TELEKI Jankó nyilvános oktatását is már jó korán, valószínűleg a kollégium alsó tagozatának elejétől kezdve kezdte meg. Először a kolozsvári kollégiumba járatta. Erre utal a TELEKI udvarában vezetett „Diá-

¹⁸ Ld. Jan REYCHMAN: *Katedra języków orientalnych Gdańskiego Gimnazjum Akademickiego*. I. m. 101–102. A danekai-magyar kapcsolatokra vonatkozó régebbi szakirodalomra ezúttal nem utalunk. REYCHMAN számos, az utóbbi évtizedekben megjelent, a gimnázium történetével kapcsolatos cikket idéz, többet a *Rocznik Gdański* évfolyamaiból. Említésre méltó az iskola 400 éves fennállására készült kiadvány: *Gdańskie Gimnazjum Akademickie*. Księga pamiątkowa dla uczczenia czterechsetnej rocznicy założenia Gimnazjum Gdańskiego. Gdynia 1958.

¹ *Teleki Mihály levelezése*. Szerkesztette GERGELY Sámuel. IV, 2.

² I. h. V, 469. 471.

³ TELEKI Géza: *Teleki Mihály anyja*. = *Századok*. 1904. 503. 1.

⁴ TELEKI M. *levelezése*. IV, 490.

rium" bejegyzése.⁵ 1675. október 18-án „Jeött ki Colosuarról az Urfi, Banfi Georgy ur[am] eő Na(gysá)gual és Pataki Ur[am]jekka(l),” vagyis a professzorokkal, s talán Berekszászi Mihálllyal, a „Classis Syntactica” praeceptorával,⁶ aki ekkor taníthatta Jankó „Urfi”-t. Ezt különben még az a körülmény is sejteti, hogy Jankó ekkor 12 esztendő volt, rendszeres oktatását tehát mintegy 6 évvel megelőzőleg már meg kellett kezdenie s minthogy BÁNFFI, aki ekkor Kolozsmegye főispánja és a kolozsvári vár főkapitánya volt, fiát Kolozsvárott taníttatta, mi sem természetesebb, hogy az unokaöcs is a volt udvari pap: Pataki professzor felügyelete alá adatott. Nem sokkal ezután azonban iskolát cseréltek vele: 1675. november 28-án „Adták az Enyedi Collegiumb[an] tanulni az Urfi eő k(e)g(ye)lmet. Praeceptora Eolyvesi Balas ur[am].” Ez az osztálytanító PÁPAI PÁRIZ Ferencnek Enyeden 1664-ben tanuló társa volt a poétika osztályban,⁷ tehát 1649-ben születhetett s ilyenképpen Teleki Jankó melletti tanítóskodása idején 26 esztendő lehetett.

Pontosan ebből az időből maradt reánk CICERONAK 1571-ben Leydaban kiadott *De officiis* című kötete. E példány második lapjára írt bejegyzés szerint: „Spectabili ac Generoso Adolescentulo Johanni Teleki, discipulo suo gratissimo offert Basilius Ölvesi mpr”.⁸ Tehát ez az ajándékba kapott könyv is bizonyítja, hogy Jankó ekkor a kollégiumi klasszisos valamelyik utolsó évfolyamába járhatott. Megállapítanom ugyan nem sikerült, de valószínűleg a Poetica osztály tantárgyai közé tartozott CICERO megnevezett munkájának taglalása.⁹ Csak ez az egyetlen mű, amelyet a tizenhárom—tizennégy esztendő TELEKI Jankó ekkori könyvtárocskájából ismerünk, bizonyos azonban, hogy többi tankönyvét s közöttük különösen a latin auctorokat továbbra is megőrizte. Adatsorunk hiányosságát pótlandó, ide iktatom a Jankóval egykorú iskolatársa könyvtárocskájának 1674. évbéli jegyzékét.

Az 1671-i marosvásárhelyi zsinaton hirtelen halállal elhunyt váradi CSENGERI István enyedi pap és esperes árváinak sorsát TELEKI Mihály pártfogása fogta fel. A róluk történt gondoskodás a Diárium nem egy bejegyzésében feltalálható. 1674. január 20-án így soroltattak fel a Kolozsvárt tanuló „Csengeri Istoknak könyvei: Grammatica. — Cicero.¹⁰ — Görög Testamentu[m]. — Deak Testamentu[m]. — Dictionarium. — Gheöresös bot.¹¹ — Psalteriu[m]. — Catechismus. — Janua. — Terentius.¹² — Lucidarius Poéticus. — Két iratlan könyv. — Ezeken kívül is van(nak) nagy óregh könyv(ek) nállok, kik[ne]k neuget nem tudták.” Hasonlóképpen a körülbelül három esztendővel ifjabb öccse, „Ephraim könyvei (pedig:) Rudimenta. — Grammatica. — Colloquium.” A névszerint felsoroltak — az egyetlen „Göresös bot” kivételével — mind tankönyvek és segédkönyvek s ilyenképpen TELEKI Jankó tulajdonában is meg kellett lenniök. A Diárium 1676 novemb. ber 18-án ismét a CSENGERI fiúk könyveire vonatkozólag tartalmaz adatot: „Attak az

⁵ *Diarium a címeres postálkodásról Teleki Mihály kővári főkapitány udvarában 1674.* — 79. Kéziratot kötet a SZNM. kéziratárában volt. (Cikkemben, ahol kútfőt nem nevezek meg, ott mindenütt ez a forrás értendő!)

⁶ HERÉPEI János: *Adatok a RMK. I. és II. kötetéhez.* Kolozsvár, 1939. 9.

⁷ KONCZ József: *Pápai Páriz Ferenc naplója 1649. — 1691.* = Irod. tört. Közl. 1892. 388.

⁸ A kolozsvári ref. kollégium nagykönyvtárában volt A. 218. sz. könyvtári jelzéssel; ma az Akadémia kolozsvári könyvtárában.

⁹ GÁL Kelemen: *A kolozsvári unitárius kollégium története.* II, 15.

¹⁰ CICERONAK ez a műve azonos lehet a tíz esztendő BETHLEN Miklós tankönyvei között felsorolt Marci Tullii Ciceronis Epistolae Familiares Octavo c. kötetel. (H. J.: *Néhány adat gróf Bethlen Miklós tanulóéveiből.* = *Erd. Múz.* 1938: 298.), de az sem lehetetlen, hogy a Teleki Jankó könyvei közé tartozott *De officiis*-sel egyezik.

¹¹ PÓSAHÁZI Jánosnak 1668-ban névtelenül megjelent vitázó könyve. RMK. I, 1073.

¹² Ez a szerző bizonyosan azonos a Bethlen Miklós tankönyvei között található Terentius Christianus in quarto medioeri címmel megjelölt mű szerzőjével. (I. h.)

Csengeriek[ne]k negy könyveket, edgyik Vendelini Friderici opus, masik Medulla Amesii. 3-dik Nicol Grevincovii Guill. Amesii opera. 4-dik Antisynodalis Amesii.”

VENDELINUS Márkus Frigyes és a puritanus AMESIUS Vilmos teológiai munkái hazai iskoláink felső évfolyamaiban a cocejanusi felfogású tanároknak kedvelt tankönyvei voltak.¹³ E könyvek bizonyosan apjuk könyvtárának kötetei közül valók, hiszen CSENGERI K. István egyike volt a legjelesebb magyar cartesianus és cocejanus elveket valló tudósoknak,¹⁴ tehát az lett volna csodálandó, ha e művek nem foglaltak volna helyet az ő hagyatékában. Tekintettel azonban arra a körülményre, hogy CSENGERI Istók 1676-ig még a középiskola osztályait sem járhatta végig, tehát e könyvek számára éppen olyan magán-szorgalmi olvasmányok lehettek, mint TELEKI Jankónak a következő évben kapott és alább ismertetendő kötetek. Olvasmányaik közötti különbséget az a helyzet magyarázza meg, hogy amíg Istókot néhai kiváló apja utáni hivatása és vagyoni körülményei az egyházi szolgálat felé irányították, addig Jankót apja világi, sőt bizonyosan államférfiúi pályára szánta. Olvasnivalóikat tehát kitűzött életcéljukra való előkészület szerint szabályozta maga a gondos édesapa, illetőleg lelkiismeretes gyám: TELEKI Mihály.

Maga Teleki a távolból is mindig a leggondosabb figyelemmel kísérte iskolába járó fiát. Fehérvárra, a fejedelmi udvarba történő utazgatásai alkalmával mindenkor ellátogatott Enyedre is, de emellett Jankót levélben is többször felkereste: 1676. január 30-án „Vitt(ek) az Urfi[na]k, Praeceptor[n]ak és Ver György Ur[na]k szolo l(evele)t.” TELEKI tehát az iskola követelményein felül is törődött gyermeke nevelésével. Úgy látszik, fiát saját életpályája folytatójául a közéletre szánta. Erre az elhatározásra jól reávilágítanak azok a könyvek, amelyeket tizenégy esztendő fia kezébe adott. Címüket olvasva, mondhatjuk, hogy belőlük az apának korát megelőző gondolkozása világlik ki. Nem elégedve meg az iskolától előirt járószalaggal, Jankónak elsősorban is nem klasszikus olvasmányokat, vagy vallásos elmélkedéseket, hanem földrajzi, világtörténelmi, s ami a legfontosabb, hazai történelmi tárgyú könyveket ajándékozott. 1677. augusztus 29-én Jankó azt jegyezte fel, hogy „Acta Atyam Ur[am] kezemb[en] ezeket az könyveket, ugy mint Historia[m] Buxornij, Orbem politicum Geor(gii) Hornij. Origines et occasus rer[um] ... Tran(silva)nor[um]. Laurentij Toppeltini.”¹⁵

1678. szeptember 23-án „Volt az Urfiak[na]k és az Scholab[an] tanulo Gyermek[ne]k Examenek.” Feltételezem, hogy Jankó ekkor tette le a középiskola utolsó osztályából: a Rhetoricából a vizsgát. Ezen, mint fia életének jelentőségteljes eseményén, maga Teleki is jelen volt. Ezt bizonyítja az a körülmény, hogy maga ez a bejegyzés bekerült a Diáriumba. Most tehát a megfelelő előkészület megtétele után Jankó a kollégium felső évfolyamaiba lépett s a bölesészet hallgatója lett. Ilyeténképpen közvetlen tanítványává vált az eddig csak felügyeletet gyakorló professoroknak.

Fia sikeres előmenetelét látva, TELEKI jutalmazni akarta gyermekét. Nagyon hihető, hogy FAIGEL Péter lengyelországi kiküldöttnek 1679. április 27-én Varsóból keltezett levele TELEKINEK olyan bőkezű megbízására vet világot, amellyel Jankó könyvtárát szándékozott gazdagítani. „Danczkára való menetelemmel Kgdnek Uram, az mennyiben lehetett, használtam, az vásárlásokat alkalmasint megvettem, sok szép könyvet vettem, de atlaszt nem találtam, Amsterdamban vagyon, novissima editio, olyan, az mely még Danczkán sem volt, elhittem, ott helyben olcsóbban vehetne az

¹³ *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*. I, 301; II, 1455; V, 1855.

¹⁴ SZABÓ Géza: *A magyar református orthodoxia*. Bp. 1943. 100.

¹⁵ A Diáriumba beírt címek között hiányzónak jelölt szó olvasása bizonytalan, bárha így is megállapítható, hogy TÖPPELT Lőrinc munkájának címe eltér az eddig ismert közléstől. Vagy talán TELEKI Jankó pontatlanul jegyezte volna-e le az 1667. évi leydai kiadás címét?

ember, de az danczkai bibliopokok száz aranyánál alább nem akarják meghozatni. Globusokat sem találtam még eddig.”¹⁶

Pontosan két hónappal ezután, 1679. június 27-én TELEKI Uzdiszentpéterről tudósítja ABSOLON Dániel lengyelországi követet, hogy „Faigel Péter uram megérkezett.” Egyúttal azonban „kegyelmet kérem, engem szerezzen reá egy Tuanus historicusra, . . . és egy francia ezüstös kalamáris ládácskát” hozzon.¹⁷

E két levél tartalmát összevetve a Diárium adataival, közöttük 1679. június 30-án minden megjegyzés nélkül felsorolt könyvcímekkel találkozunk, Abból a körülményből, hogy e bejegyzés FAIGEL megérkezése utáni harmadik napon történt s hogy az Absolonnak írt levélben egy olyan könyvről van említés téve, amely a Diárium feljegyzései között is előfordul, könnyen azonosíthatjuk az alábbi felsorolandó műveket a danczkai vásárlásokkal.

„Poli Criteria Sacra in omnibus voluminibus in folio. — Historia Thuani in suis voluminibus. — S. Augustini opera omnia in folio. — Politia Ecclesiastica Voltij in tribus voluminibus. — Horhnbechii Practica Theologia in tribus voluminibus. — Therapeutica Sacra. — Anatome Concilij Tridentini Hejdegeri. — Ejusdem Historia Patriarcharum. — Burmannii Synopsis Theologiae in duobus voluminibus — Salvianus de providentia et Gubernatione DEI. — Interesse et Trutina Statuu[m] Europae in 12 At.”

Ismétlem: az a körülmény, hogy TUANUS (Thuanus) Historiáját ABSOLON útján másodpéldányban is megszerezni szándékozta, megerősíti azt a feltevést, hogy a FAIGEL-lel hozatott könyv valóban Jankó tulajdonát képezte, tartalma miatt azonban hihetőleg TELEKI is óhajtotta volna a saját könyvtárába is besorozni. E csekélység TELEKinek nem mindennapi szellemi színvonalára és gondolatvilágára vet nagyon érdemes világot. Ugyanis THOU (latinosan Thuanus) Jakab Ágoston francia államférfi (1553–1617.) korának világtörténetét „Historia suae temporis” című nagyszabású munkájában örökítette meg. Az első négy kötet 1604–08. években jelent meg Párizsban. Könyvében a francia vallásháborúk történetét olyan nagy tárgyilagossággal írta le, hogy emiatt a hugenották felé való részrehajlással vádolták meg. Ekkor maga igazolására dolgozta ki „Thuani commentarius de vita sua libri IV.” című Orleansban 1620-ban megjelent művét.¹⁸ Ennek tudatában most már kapcsoljuk össze azt a körülményt, hogy a Danczkában vásárolt többi könyv is korának lehető legválogatottabb értéke, fróik még ma is egyetemes nagyságok, jellemzésül pedig hangsúlyozzuk azt is, hogy amiként TELEKI Erdély tudományosan képzett férfiai közül a korán elköltözött idősebb CSENGERI Istvánnal, valamint PATAKI Istvánnal, BÁNFFI Dénes egykori udvari papjával volt közelebbi, csaknem barátinak mondható jóviszonyban,¹⁹ rajtuk kívül — a Diárium szerint — CSERNÁTONI Pál is nem egyszer megfordult udvarában, azonképpen a fia számára beszerzett munkák nagyobb része is annak a cartesianus-coccejusai szellemi irányzatnak volt a terméke, amelynek e korbéli hazai képviselői éppen CSENGERI, CSERNÁTONI és DÉZSI enyedi, valamint PATAKI kolozsvári professzorok voltak. Talán éppen ebben lehetjük magyarázatát annak a látszólag indokolatlan ténynek is, hogy Jankó néhány esztendei kolozsvári tanulása után miért cserélte fel a kolozsvári kollégiumot az enyedivel!

A Diáriumban felsorolt szerzők közül POLE (Polus) Regináld (1500–1558.) a mérsékelt egyházi felfogású canterburyi érsek; a már említett THOU (Thuanus) Jakab Ágoston; Szent Ágoston (354–430.) a legkiválóbb egyházi atya és bölcselelő; HOORNBECK

¹⁶ TELEKI levelezése. VIII, 434.

¹⁷ I. h. VIII, 449.

¹⁸ Révai Nagy Lexikona. XVIII, 249., továbbá *Der grosse Brockhaus* (1934.) XVIII, 647., valamint *Világirodalmi Lexikon* (Szerkeszti: DÉZSI Lajos.) III, 1645.

¹⁹ *Nagyajtai Cserei Mihály históriája*. 188. l.

János (1617–1666) utrechti és leydai, HEIDEGGER János Henrik (1633–1698.) heidelbergi és zürichi, BURMANN Ferenc (1628–1679.) utrechti professzor, jelentőségteljes teológiai tudós, mindkettő Coccejus követője és SALVIANUS (400 körül – 485.) a kora erkölcsi romlottságát orosozó, művelődéstörténeti szempontból is érdemeset alkotó egyházi író munkái²⁰ világosan megjelölik az irányt, amelyben Jankó szellemi nevelése haladt. Vegyük még hozzá, hogy e nagyértékű munkák beszerzése éppen nem teszi kétértelművé a feltételezett rendeltetést, hiszen az e korbéli Erdély másik kiváló fia, BETHLEN Miklós számára is nagyapja: VÁRADI Miklós kolozsvári kalmár egy földgömböt s egy ég-gömböt vásárolt a hozzá tartozó BLAEV Vilmos-féle *Institutio*val együtt.²¹ Tehát e bőkezűség nem példanélküli a megmaradásáért kemény küzdelmet folytató kis ország vezető rétegeiben.

Az elmondottakhoz még az is hozzászámítandó, hogy a felsorolt könyvekből visszatükröződő szellem, valamint az enyedi professzorok beállítottsága TELEKI Jankót a legkorszerűbb szellemben szándékozott elindítani az élet felé, bárha neki már alig jutott ideje a kapott kitűnő könyvekben lapozgatnia. Megérkezésük után pontosan két hónapra nagyon hirtelen és kegyetlen befejezés elé állította a sors a fiukért aggódó szülőket. 1679. augusztus 31-én „Tekintetes Urffi Teleki János Uram másfél heti betegsége után sok keserves kinjai s fuhaszkodasi között kedves edes Szüleinek nagy Törsőkü nemzetes Familiajanak s. Attyafiainak felejthetetlen örökös keserűségeket felőle nagyot remelhető Sziuek[ne]kel olvadásával Szép Iffiu idejenek kiuanatos Sengejéb[en] ma ugy mint 31 Aug(usti) 1679. estveli őt -s. hat óra között lelkét Teremtője[ne]k szep tsendesen. megh adá. Etc. Aetatis suae 16.” két nap múlva, szeptember 1-én „Tették Koporsob[an] az urfi Testet.”

Ugyanezen a napon nagy szomorúsággal írta TELEKI a fejedelemasszonynak: „Az boldog feltámadásnak jó reménsége alatt koporsójában bezárom az én bujdosó kenyeremnek örömét, vénségemnek reminségét, keserves alélt edes feleséggemmel együtt való örökös szomorúságunkra. Az úr adta volt, mint magáér el is vette, kinek halálában is ritka példája jelét adá szegény. Áldassék az én teremtő Istenem érette.”²²

Szeptember 5-én Uzdiszentpéteren „temették el az Ur fiát”.

Az élet útja felé nagy tervekkel és reménységgel készülődött. TELEKI Jankó korai halála mennyire befolyásolta édesapja tovább terveit, nem tudjuk. Egynehány nagyon száraz adaton kívül semmi nyom sincsen arra vonatkozólag, hogy a fia elvesztésével ért nagy csapás, valamint az ország sorsára fenyegető veszedelmek megsokasodása hagyott-e számára kedvet, erőt és időt többi fia nevelésével is éppen olyan mértékben törődnie, mint az elsővel cselekedte? Annyit azonban tudunk, hogy következő fiát, Mihókot is nyilvános iskolába járatta. Mellette 1679-ben KOMÁROMI István, 1680-ban pedig KASSAI nevű diákot tartotta magántanítóul.

1680. november 11-én „Praeceptor Kassai ur[am] kezéb[en] adott az Ur ó k(e)-g(ye)lme ket könyvet. Egyik Sinopsis Theologiae, másik Burmanni Tom. 1.” Ez, a tévesen két külön munkának feljegyzett egy és ugyanazon mű a néhai Jankó számára beszerzett könyvek egyik darabja. Vajon ekkor már Mihók szellemi gyarapodására adta-e az úr KASSAI praeceptor uram kezébe? Kétséges.

A XVI. s még inkább a XVII. század új életre ébredt szelleme a betű szeretetét mind általánosabban elterjesztette s minthogy lelki szükségtől hajtva, az egyházi szolgákon kívül a világi főemberek nem egy alakja, élükön a fejedelemmel, szinte versenyzett az irodalom pártolásában, ezért — ha tüzetesen utána kutatunk — sokfelé megtaláljuk

²⁰ GUNKEL K. und ZSCHARNACK L.: *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*, továbbá a 18. sz. jegyzetben hivatkozott művek.

²¹ *Erd.Múz.* 1938: 291. l.

²² *Teleki M. levelezése.* VIII, 508.

a kor színvonalának megfelelő kisebb-nagyobb családi könyvtárat. TELEKI is, bárha minden idejét a közéletnek szentelte, s ezért aligha jutott sok ráérő órája egyéb elfoglaltságra is, mégis mivel gyönyörűségét nem lelta a mulatozásban, italozásban, valószínű, hogy nemesebb szórakozásai közül a könyvlapok forgatása sem hiányzott. Ezt annál is inkább feltételezhetjük, mivel az irodalom szeretete ebben az időben majdnem társ tulajdonság a vallásossággal, órála pedig édesanyjának 1668. január 17-én kelt leveléből olvashatjuk, hogy „Lám az szegény uramtól maradott több könyveket mind elvitted, az biblia vagyon nállam”, ezt azonban kéri, hogy hagyja ott, hiszen „egyébíránt ugy tudom, vagyon négy bibliád” is.²³

Ezen az adaton kívül még más nyomok is találhatók, amelyek Teleki könyvtárgyarapítását árulják el. Így látjuk HORTI István nagybányai iskolamesternek ugyancsak 1668 március 28-án keltezett leveléből, hogy TELEKI „kised formában valo Magyar Bibliá”-t kerestetett Nagybányán,²⁴ majd KOVÁCSNAI Péter püspöknek 1671. május 14-én Kolozsvárról írott levelében olvassuk, hogy most már Kolozsvárt kutat biblia és bibliotheka után.²⁵ Azután TOFAEUS Mihály fejedelmi udvari pap 1672 augusztus 17-én Radnótról tudósítja TELEKIT, hogy amennyiben nem volna meg neki, felajánlja az 1620. évi magyarországi országgyűlés articulusait, továbbá az egykorúaktól ZRINYI Miklósnak tulajdonított PETHÓ György (helyesebben: Gergely) neve alatt kiadott magyar törtériját.²⁶ Látjuk BETHLEN Eleknek 1688. június 18-án Keresden keltezett jegyzékét is, amely negyven pontban sorolja fel TELEKI Mihálynak nála levő kéziratot könyveit és írásait.²⁷ Végezetül a Jankó részére vásárolt nagyértékű munkák is a közös családi könyvtárba soroztattak be. Ezekon kívül PATAKI István, PÁPAI PÁRIZ Ferenc és mások nem egy munkájának kiadását tette anyagi támogatásával lehetővé, SZALÁRDI János krónikájának megjelentetését pedig tervbe vette.²⁸

E szórványos, de mégis eléggé sokat mondó adatokon elgondolkozva, megállapítható, hogy a betű szeretetét TELEKI még az apjától örökölhette, mint aki maga is könyvgyűjtő volt. Emellett még eszünkbe ötlük az a lehetőség is: vajon nem kereshetjük-e a marosvásárhelyi Teleki-tékát alapító Sámuel kancellár s vele együtt minden TELEKI utód könyvszeretetének gyökerét e kiváló ősökben? Az a céltudatos elgondolás pedig, amely a történelmi és földrajzi munkáknak, valamint az atlasznak és glóbusoknak Jankó számára való vásárlási szándékában megnyilvánult, vajon nem halvány előjele-e annak a tudományszeretetnek, amely a későbbi leszármazottak csodálatosan nagy számú történelem- és földrajz-tudóságában határozott formában jelentkezett?

HEREPEI JÁNOS

A Grün nyomda és a szegedi sajtó történetéből (1801—1848). Általánosan ismert, hogy a szegedi helyi sajtó születése az 1848—49-es forradalom és szabadságharc eseménydús időszakához fűződik. 1849. január 1-én került ki GRÜN János nyomdájából az első szegedi lap, a *Tiszavidéki Újság* első száma. Ezt követte 1849. május másodiktól a *Szegedi Hírlap*, ugyancsak a Grün nyomda terméke.¹ A szabadságharc előtti szegedi lap-

²³ I. h. IV, 257.

²⁴ *Prot. Közl.* 1888: 206.

²⁵ I. h. 1891: 40.

²⁶ *Erd. Prot. Közl.* 1880: 11.

²⁷ KEMÉNY József: *Notitia Historico-Diplomatica*. I, 110—19.

²⁸ *Teleki M. levelezése*. III, 194; RMK. I, 1263, 1387 s talán az 1215. sz. is.

¹ REIZNER János: *A régi Szeged I.* A negyvenes évek és a forradalom napjai Szegeden. Szeged, 1884. 196—197. REIZNER János: *Szeged története III.* Szeged, 1900. 352. ÉRTSEY Péter: *A Somogyi Könyvtár szegedi folyóirat- és hírlapanyagának bibliográfiája.* Szeged, 1954. (A Szegedi Egyetemi Könyvtár Kiadványai 28. sz.) 212. és 289. tétel.

kiadási törekvésekkel az eddigi kutatás éppúgy nem foglalkozott, mint a Grün nyomda részleteiben mindmáig feltáratlan történetével. Közleményünkkel a szegedi nyomda- és sajtótörténet korai szakaszáról szeretnénk eloszlatni a homályt, eddig fel nem tárt, publikálatlan *levéltári* anyag alapján.²

1. A *Grün nyomda a szabadságharcig*. A helyi nyomda működése és a helyi újság megindítását célzó törekvés a város polgári fejlődésének egyik mutatója, a reformkori Szeged gazdasági és kulturális fellendülésével együtt járó igény volt. A nyomdák felállítása, létezése általában jelentős gazdasági és társadalmi fejlettséget, a nyomdát befogadó és munkával ellátó várostól számottevő kulturális haladottságot kíván. Szeged, lakosságának száma (1804: 25 347, 1825: 32 209, 1850: 50 244), a város kézműiparoságának viszonylag jelentős tömege (1830-ban mesterek, segédek és inasok együtt 2728, 1844-ben 3578³), az ország déli részét átfogó, nagyarányú gabona-, fa- és állatkereskedelme révén, továbbá iskolai, egyházi és igazgatási központ voltában, ennek a követelménynek minden tekintetben megfelelt. A környező jelentősebb városok közül csak Kalocsán (1749-től) és Temesvárott (1769 óta) működött nyomda a Grün-műhely felállítása előtt.⁴ Szeged városában, Arad, Békés, Csanád, Csongrád, és Torontál megyékben 1801 előtt nem volt tipográfia. „Ezen városban egy Kibling Joseff nevezetű Könyv Kötőn kívül, aki ugyan tsak könyvei árulása véget vásárookra szokot járni, sem Könyv Nyomtató, sem áruló boltt nem találkozik” — jelentették Szegedről 1792-ben a helytartótanácsnak.⁵ 1796-ban is eredménytelenül próbálkozott egy tipográfus nyomdaállítással a városban.⁶

1801 augusztusában érkezett a városi tanácshoz GRÜN Orbán komáromi születésű nyomdász, a bécsi Schmidt Antal-féle tipográfiában működő faktor kérelme, „... előadván, hogy eő e városban szándékozna könyvsajtót fel állítani, s ugyan a végre szükséges eszközei és készületei is volnának, egyáltalában pedig sem e városnak, sem a különös polgároknak leg kissebb terhére, sött inkább hasznára és nevezetesítésére leendene . . .” A tanács kedvezően fogadta az előterjesztést „az okbul, hogy e tájon lefelé 12, fell-felé 24 mért földnél közelébb sehol illyetén könyv Sajtó nem találtatván, ugy e város maga, mint a szomszéd Iurisdictiók, és különös lakosok, kiknek ollyan nyomtatóra szükségük vagyon, kölcséges utazásokat kénytelenek tenni, nevezett Grün Orbánnak ide bėjövele szükségesnek találtatott, azért kérése, mindazonáltal ugy, hogy mestersége szabad üzésére a Felsőségűtől engedelmet szerezzen, tellyesítettett, errűl nékie nyugtató levél adattatni végeztetett.”⁷

A nyomda 1801-ben meg is kezdte a munkát,⁸ bár a helytartótanács engedélyét és a szükséges, 1802. augusztus 22-én jóváhagyott privilégiumot csak 1803 februárjában

² A szegedi városi tanács egykori iratanyagából számos fontos ügyirat hiányzik a nyomdára nézve. Feltételezhető, hogy e darabokat REIZNER János emelte ki annak idején, tervezett szegedi nyomda- és sajtótörténeti munkájához, s azok hagyatéka egy részével együtt megsemmisültek a II. világháború idején.

³ Vö. REIZNER János i. m. (Szeged története III.) 143–144, 473. Csongrád megyei 1. sz. Levéltár. Szeged város tanácsának iratai (ezután: *CSML Tan.ír.*) 1844. szám nélkül. „Szabad Kir. Szeged Várossában található Mester embereknek 1844-ik évre készült Jegyzéke.”

⁴ NOVÁK László: *A nyomdászat története* IV. A XVIII. század. Bp. 1928. 53, 23.

⁵ CSML Szeged város tanácsülési jegyzőkönyvei (ezután: *Tan.jkv.*) 1792. 1658. sz. Ugyanerről: *Tan. jkv.* 1793. 1139. sz.

⁶ REIZNER János i. m. (Szeged története III.) 347. l.

⁷ CSML *Tan.jkv.* 1801. 1545. sz. Itt jegyezzük meg, hogy GRÜN Orbán és GRÜN János vezetéknevének írásánál mind a *Grün*, mind pedig a *Grünn* változat érvényben volt, az apa többnyire egy n-nel, fia inkább kettővel írta alá beadványait. Mi az irodalomban gyakoribb *Grün* alakot használjuk.

⁸ INCZEFI Géza: *Szeged műveltségének régi nyomai.* = *Tiszatáj.* 1955. 65–67. Közli GRÜN Orbánnak a város lakosságához intézett felhívását a nyomda megindulásáról.

kapta meg GRÜN Orbán.⁹ A Grün nyomda további fejlődésének, működésének fennmaradt adatai a jeles tipográfus figyelemre méltó kiadói és műszaki törekvéseiről tanúskodnak. 1804 tavaszán kérelemmel fordult a helytartótanácshoz egy *Szegeden felállítandó sajtó-cenzorátus*, illetve állandó szegedi cenzor kirendelése érdekében. A beadvány elutasításra talált.¹⁰ GRÜN Orbánnak a cenzorokkal később is gondjai voltak. 1821-ben és 1827/28-ban is több könyvet kinyomatott előzetes engedély nélkül, emiatt a helytartótanács szigorúan figyelmeztette.¹¹ Halála esztendejében „botránkozottató nyomtatott Énekek és imád-ságok” kerültek ki sajtója alól és jutottak elkobzásra a városban.¹²

A nyomdaalapító GRÜN Orbán 1828-ban meghalt.¹³ 1826-ban készült végrendeletében¹⁴ a műhely örökbefogadott fiára, az akkor még kiskorú (1814-ben született) GRÜN Jánosra hagyta. GRÜN János csak hét évvel később vehette át a nyomda vezetését (tanulóveit többek között a bécsi Strauss és a pesti Trattner—Károlyi nyomdában töltötte).¹⁵ 1829—1835 között a tipográfiát BEIMEL József esztergomi nyomdász (a végrendeletet ő hajtotta végre, mint GRÜN Orbán veje) intézkedésére KONRÁD Keresztély bérelte és vezette. Bérleti díj fejében évi 1200 forintot fizetett.¹⁶ Az 1829—1835 közötti kiadványok impresszumán GRÜN Orbán özvegyének, Borbálának a neve vagy a „Grün Orbán örökösei” megjelölés szerepel.

Az említett végrendelet mellékletül GRÜN Orbán *1826-ban részletes leltárat* készített.¹⁷ Ebből megtudható a raktáron levő, saját nyomású könyvvállomány mennyisége (címek szerint felsorolva), a nyomda betű- és klisékészlete, kézikönyvtárának összetétele, s legfontosabb adatként az, hogy a műhely két (egy újabb és egy régi) könyvsajtóval és 12 csapórámával rendelkezett. Ez azt jelenti, hogy a kevésbé jelentős kapacitású vidéki tipográfiák közé tartozott. Ez idő tájt a híres debreceni nyomdában 10 sajtó volt működésben.¹⁸ 1830-ban — a hivatalos összeírás szerint — 1 könyvnyomató mester (KONRÁD Keresztély), 2 segéd és 1 inas dolgozott a szegedi nyomdában.¹⁹

A nyomda fejlődésében Grün János hazatérése jelentett gyökeres változást, 1835 első hónapjaiban.²⁰ Az akkor mindössze 22 éves ifjú szervező készség, széles látókör, technikai és művészi érzék tekintetében jelentősen felülmúlta jeles tipográfus hírében álló apja eredményeit. Némi huzavona után a helytartótanácsnál sikerült elismertetnie azt, hogy Grün Orbán privilégiumát örökösi joggal rá is érvényesnek tekintsék.²¹

GRÜN János a legelső esztendőktől kezdve arra törekedett, hogy a szokásos nyomdai üzletkört minél jobban kiszélesítse, s könyv- és papirkereskedéssel is foglalkozzék. Szeged kulturális fejlődése szempontjából előrelépést jelentett, hogy 1835-ben sikerült engedélyt

⁹ CSML Tan.jkv. 1803. 401. sz. (A nyomtatott másolatban levő privilégium ugyan-ezen szám alatt a tanácsi iratok között is megtalálható. Szövegét közli REIZNER János i. m. 348—349. is.)

¹⁰ CSML Tan.jkv. 1804. 912. és 1475. sz.

¹¹ CSML Tan. jkv. 1821. 2117, 2738, 3978. sz., 1828. 3893, 4663. sz., 1830. 3398. sz.

¹² CSML Tan.jkv. 1829. 3501. és 3836. sz.

¹³ CSML Tan.jkv. 1828. 391. sz.

¹⁴ Szövege egykorú másolatban: CSML Tan. ir. 832/1828. (Csatolva az 1706/1829. számhoz.)

¹⁵ CSML Tan. ir. 1595/1935.

¹⁶ CSML Tan. ir. 1706/1829. Tan.jkv. 1829. 3500. sz.

¹⁷ CSML Tan. ir. 1706/1829.

¹⁸ BENDA Kálmán—IRINYI Károly: *A négyszáz éves debreceni nyomda* (1561—1961). Bp. 1961. 137. l.

¹⁹ CSML Tan.ir. 1830. szám nélkül. „Tabella Numerum Opificum in Libera Regiaque Civitate Szegediensi Existentium denotans et pro Anno 830 deserviens.”

²⁰ CSML Tan. ir. 1595/1835.

²¹ CSML Tan. ir. 1684/1836.

kapnia könyvesbolt nyitására, „Könyvek, Muzsikai és egyéb Mester művek” árusításához.²² Mint az egykorú városi tanácsi jelentés²³ elmondja, saját nyomtatványain kívül más könyveket addig a Grün nyomda nem árusított. A város két akkori könyvkötőjénél (KIBLING József és fia, Ádám) meg lehetett kapni a pesti Eggenberger-cég és a budai egyetemi nyomda termékeit, de csak az iskolai tankönyveket, kalendáriumokat és imakönyveket. Rajtuk kívül Vimmer és Lengenfelder fűszerkereskedése mellékesen könyvbizományosi teendőket is ellátott, főleg előre megrendelt művek kézbesítésével. *Papír- és írószerkereskedést 1846-ban nyithatott* GRÜN János, a városi tanács engedélye alapján.²⁴

Az ifjú GRÜN Jánosnak már önállósága kezdetén meg kellett küzdenie a *konkurrenciával*. Az évek alatt alaposan megvagyonosodott, s a tekintélyes polgárok sorába jutott KONRÁD Keresztély²⁵ GRÜN János hazatérése után *önállósítani akarta magát*, s mindent megmozgatott, hogy engedélyt kapjon a *második szegedi nyomda és könyomda (litográfia)* felállításához. Éles és hosszantartó küzdelem indult kettejük között,²⁶ melynek során GRÜN Jánosnak a városatyák ellenében is sikerült bebizonyítania, hogy két nyomda nem tudna megélni Szegeden, ő sem jut elég megrendeléshez.²⁷ GRÜN János *műhelyének ekkor (1836) három sajtója volt, s „négy nyomtató és két Szedő legényeket” foglalkoztatótt.*²⁸ A 3 sajtó közül csak kettőnek tudott munkát szerezni, a harmadik minden esztendőben egy negyedévig üzemelt (kalendáriumokat nyomtak rajta), utána kihasználatlanul állt.²⁹ A helytartótanács GRÜN János tiltakozása alapján KONRÁD Keresztély számára nem engedélyezte a nyomdaállítást.³⁰

A cenzúrával GRÜN Jánosnak is sok gondja akadt. Nem tudjuk pontosabban, mióta, de 1835-ben már bizonyíthatóan,³¹ Szegeden is volt helyi cenzor, DEÁKY Károly piarista gimnáziumi igazgató személyében. A magyar és latin nyelvű kéziratok elbírálása ezzel, ha lassan és vontatottan is, valamennyire megoldódott. A nyomdában egyre nagyobb számban készülő szerb nyelvű könyvek gyorsabb ávizsgálása és engedélyezése körül továbbra is nehézségek voltak, ezért *1840-ben GRÜN János szegedi szerb cenzorátus felállítását kérte.*³² A helytartótanács sem ekkor, sem 1842-ben nem járult hozzá ehhez a nagy jelentőségű kérelemhez, azzal a célzatosan homályos indokolással, hogy „a helybeli körülmények olyanok lennének, mellyek a kérdésben forgó könyvvizsgálóságnak Szegeden leendő felállítását részint igen nehezítik, részint pedig feleslegessé teszik.”³³

A Grün János-féle nyomda bővülésére, technikai fejlődésére nézve kevés adatunk van. *A nyomdászok 1844-ből ismert számának (1 mester, 7 segéd, 2 inas³⁴)* a korábbiakhoz (1830:4, 1836:6) képest jelentős emelkedése, továbbá az a beadvány, amelyben 1840-ben külföldi nyomdafelszerelések behozatalára kért engedélyt,³⁵ valamint az *1845-ben kapott, könyomda felállítására szóló, helytartótanácsi jóváhagyás*³⁶ jelentősebb fejlesztésről tanús-

²² CSML Tan. ir. 1595/1835.

²³ CSML Tan. ir. 701/1835.

²⁴ CSML Tan. ir. 2776/1846.

²⁵ 1836-ban 2034 □-öles városbeli telke, s azon 15 000 forint értékű háza volt KONRÁD Keresztélynek, tagja volt a „választott községnek” is. CSML Tan. ir. 2784/1836.

²⁶ Az erre vonatkozó iratok: Magyar Országos Levéltár. Helytartótanács levéltára. (Ezután: *OL Htt.*) Dep. revisionis librorum 1836—4—84/a.

²⁷ CSML Tan. ir. 1966/1836., 3284/1836.

²⁸ CSML Tan. ir. 2520/1836.

²⁹ CSML Tan. ir. 1966/1836.

³⁰ CSML Tan. ir. 3903/1836.

³¹ CSML Tan. ir. 1595/1835.

³² CSML Tan. jkv. 1840. 2758. sz.

³³ CSML Tan. ir. 866/1842.

³⁴ Vö. a 3. sz. jegyzet hivatkozásával.

³⁵ CSML Tan. jkv. 3012/1840.

³⁶ CSML Tan. ir. 2859/1845.

kodik. Az 1840-es években készült nyomtatványok újabb, korszerű betűkészlet beszerzésére mutatnak.

GRÜN Orbán és GRÜN János műhelye, mint az ország kisebb vidéki nyomdájának zöme, elsősorban *közigazgatási nyomtatványok* készítésével foglalkozott, bevételük nagyobb részét abból nyerték. Ezt tanúsítja a szegedi nyomda 1834-ben készült munkáiról összeállított, egykorú kimutatás is.³⁷ Adóösszeírásokhoz szükséges, előnyomott fejrövidítéssel ellátott úrlapokat, a különféle nyilvántartásokhoz, szerződésekhöz stb. szükséges nyomtatványokat Szeged városán — mint leggyakoribb üzletféléen —, Csanád és Csongrád megyéken kívül, 1834-ben az alábbi városok és községek rendeltek: Dorozsma, Vársárhely, Szentés, Makó, Félegyháza, Halas, Majsa, Horgos, Nagybecskerek, Óbesenyő, Tiszaszentmiklós, Szabadka, Rácz-Csanád, Magyarkanizsa, Kikinda, Mokrin, Valkány és Csóka. A helynevek csak nagyjából érzékeltetik a nyomda vonzáskörének határait. Van adatunk Békés megyéből származó megrendelésre is.³⁸ Szeged városa jegyzőkönyveiben 1802-től 1810-ig összesen 14, 1811—1820 között 15 városi megrendelésről lehet határozatot találni, az első 9 évben kb. 1500, az 1811—1820 közötti 10 esztendőben pedig kb. 2600 forint értékben. Csanád megye 1809 végéig 5 esetben, mindössze 232 forint értékben kereste föl megrendeléseivel a nyomdát,³⁹ később jóideig mellőzte. Az igazgatási, nyilvántartási célú nyomtatványokból elég sok készült 1834-ben is a környékbeli uradalmi tisztviselők számára. (Csanádi püspöki uradalom, Károlyi uradalom, a horgosi Kárázsi birtok, mezőhegyesi ménesbirtok.) A helybeli katonai parancsnokság is gyakran rendelt nyomtatványokat, az *egyházi hatóságok*, egyházközségek szintén. (Sematizmusokat, imakönyveket, énekeskönyveket stb.) Eléggé sok, viszonylag kis példányszámú (150—300) *tankönyv* is kikerült a Grün nyomdából.

GRÜN Orbán 1804-től kezdve évente kiadta és maga terjesztette a szegedi *kalendariumot*, amely NOVÁK László szerint⁴⁰ idővel elérte a negyven-ötvenezer példányszámot is, s nyilván jelentős bevételi forrás volt. 1834-ben mintegy 30 féle, vásári árusításra szánt *ponyva* készült Szegeden, általában 150—300 példányban egyszerre. Előfordult, hogy ugyanaz egy évben belül háromszor is. (Pl. *Fölkelt magyar nemesek*.) Ismeretes, hogy VEDRES István, DUGONICS András és más szegedi jelesek munkáit is kinyomtatta a Grün nyomda. Természetes azonban, hogy kifejezettebb kiadói profilról, tudatosságról — mint az e korabeli hazai nyomdák túlnyomó részénél — a Grün cég esetében sem beszélhetünk. Azt nyomatták ki és azt árusították, amire a cenzor engedélyt adott, amire kereslet mutatkozott, s nem utolsósorban azt, amit megrendeltek náluk.

GRÜN János 1848—49-ben teljes mértékben a forradalom és a szabadságharc szolgálatába állította nyomdáját, igen sok falragaszt és röpiratot készített. Vállalta a buzdító szövegek ingyenes közzétételét.⁴¹ Ez a magatartás méltó betetőzése volt annak a fogékonyságnak, amit működésének kezdeti szakaszától fogva a polgári eszmék és a kulturális haladás iránt tanúsított.

2. *Grün János két újságalapítási kísérlete.* A sajtó, mint a gyorsabb és színvonalasabb politikai, gazdasági és kulturális tájékoztatás fontos eszköze, a reformkor kiteljesedése időszakában, az 1830-as években jutott először fontos szerephez hazánkban. 1801-ben még csak 8 hírlap és folyóirat jelent meg⁴² Magyarországon, 1830-ban már 23, 1840-ben pedig 53.

³⁷ CSML Tan. ir. 2520/1836.

³⁸ Békés megyei Levéltár. Orosháza Helység Tanácsa Végzéseinek Jegyző Könyve, 1821. február 24.

³⁹ CSML Csanád vármegye levéltára. Csanád vármegye közgyűlési jegyzőkönyvei 1806. 721. sz., 1808. 389, 390. sz., 1809. 811, 998. sz.

⁴⁰ NOVÁK László i. m. V. könyv. 74. l.

⁴¹ CSML Tan. jkv. 1848. 347. sz.

⁴² DEZSÉNYI Béla—NEMES György: *A magyar sajtó 250 éve*. I. Budapest, 1954. 59.

A szabadságharc előtt a mai értelemben vett vidéki sajtónk nem volt, a legfejlettebb vidéki városokban (Pozsony, Kolozsvár, Győr, Kassa stb.) megjelentett lapok, folyóiratok országos jellegűek voltak, politikai, gazdasági, irodalmi kérdésekkel egyaránt foglalkoztak. A kereskedelmi érdekeket, a piaci és vásári tájékoztatás céljait szolgálták elsősorban, funkciójuk és tartalmuk miatt mégis a sajtó körébe tartoztak a több városban kiadott *hirdetők* is. Az Alföldön az 1840-ben indult *Aradi Hirdető*⁴³ és az 1843-tól kezdve megjelent *Debrecen-Nagyvárad*i *Értesítő*⁴⁴ voltak az első, hírlap szerepet betöltő sajtótermékek, a fenti hirdető jelleggel, kezdetleges tartalommal.

GRÜN János kiváló érzékkel ismerte föl a szegedi helyi sajtó szükségét. Szegeden talaja lett volna a lapnak, jelentős gazdasági és kulturális hasznán túl minden bizonnyal rentábilis vállalkozás is lehetett volna.

Első hírlapalapítási kísérlete idején, 1837. májusában, GRÜN János 24 esztendő volt, két évvel ezelőtt vette kézbe a nyomda vezetését. A városi tanácshoz benyújtott kérelméből⁴⁵ kiderül, hogy *Gyűjtő és Hírlelő* címen tervezett lapját a reformkor fő célkitűzései szellemében akarta megindítani. A hetenként két ízbeni megjelenésre, egy-egy alkalommal fél-fél ívnyi, tehát igen szerény terjedelműre szánt lapocska két jól elkülöníthető részre oszlott volna. Első felében (a *Gyűjtőben*) a hazai és külföldi újságokból kiválogatott, fontosabb és érdekesebb híreket, kisebb irodalmi alkotásokat, „erkölcsi oktatásokat és gazdasági útmutatásokat” akart közölni. A második rész (a *Hírlelő*) — a fentebb említett hirdetőkhöz hasonlóan — a közérdekű közleményeket foglalta volna magába. (Adás-vételi, álláskeresési hirdetések, gabona- és földárak, az országban megtartott nevezetesebb vásárok eredményei, szegedi anyakönyvi hírek, hivatalos felhívások, közlemények stb.) A tervezetben azt is hangsúlyozta GRÜN János, hogy mindazt kizárja lapja hasábjairól, „mi a Vallást és Politikát távolról is érdekelhetné”, ez abban az időben az engedély megadásának alapfeltétele volt.

Szeged tanácsa 1837. május 12-én tartott ülésén meleg pártoló sorokkal terjesztette föl a helytartótanácshoz GRÜN János beadványát.⁴⁶ A városatyák, ugyancsak a reformkor eszméinek szellemében, felismerték a tervezett hírlap hasznát, fontosságát. A legtöbb magyar kulturális kezdeményezést ebben az időben ellenségesen szemlélő helytartótanács azonban a kérelmet 1837. augusztus 16-án különösebb indokolás nélkül *elutasította*.⁴⁷

Az eredménytelenség nyilván kedvét szegte a fiatal tipográfusnak, mert *csak 9 év múlva*, 1846. március elején *próbálkozott meg újra* hírlapengedély kieszközlésével. Újabb kérelme⁴⁸ egy hetenként egyszer (vasárnaponként) egy ív terjedelemben megjelenő, *Szegedi Hetilap* című hírlap tervezetét foglalja magában. Szövegezésében — talán a korábbi kudarcból okulva — óvatosabb az előzőnél, nem beszél a reformkor célkitűzéseinek támogatásáról, csak a „közjót, mint a társas életben kitűzött végírányt” emlegeti. A felsőbb-ség megnyugtatására kétszer is kiemeli a beadványban, hogy a hírlap „vallási tárgyalásokat és politikai elmélkedéseket” egyáltalában nem fog közölni. Az 1846-os tervezet tartalmában alig valamivel tér el a korábbitól. Első fele *Szegedi Hetilap* címen a szegediek számára fontosabb gazdasági, kulturális és „társas életi” híreket, rövidebb szépirodalmi műveket közölt volna, s megemlékezett volna a jelentősebb és érdekesebb helyi és környékbeli eseményekről is. Az első részbe szánta még GRÜN János az időjárásról, a Tisza

⁴³ NOVÁK László i. m. 9.

⁴⁴ BENDA Kálmán—IRINYI Károly i. m. 195.

⁴⁵ OL Htt. Dep. gremiale ordinarium 1837—9—20a.

⁴⁶ Uo. és CSML Tan. ir. 878/1837.

⁴⁷ OL Htt. Dep. gremiale ordinarium 1837—9—32a. és CSML Tan. ir. 2558/1837.

⁴⁸ CSML Tan. ir. 2329/1846.

és a Maros vízállásáról, a helyi és vidéki gabonaárakról, a piacokról és a lottóhúzásokról szóló híradásokat is. Az újság második felében (a *Tudósító lapban*) a gazdasági tájékoztató és a hirdetési jelleg uralkodott volna. A cenzori feladatokat a tervezet szerint a szegedi katolikus tanítóképző igazgatója látta volna el.

A városi tanács 1846. március 9-én, GRÜN János érdemeire hivatkozva (jól viseli magát, pontosan megtartja a sajtórendszabályokat, vagyona van) a kérelmet támogató határozatot fogadott el.⁴⁹ A beadvány ezután másfél évig hányódott a bürokrácia útvesztőjében.⁵⁰ A helytartótanács 1846. április 28-án a budai könyvbíráló főhivatalhoz tette át, véleményadás céljából. A főcenzorátus június 12-én az iránt érdeklődött, ki akarja szerkeszteni a lapot, megbízható és kellően képzett egyén-e vagy sem. A helytartótanács ez ügyben megkérdezte Szegedet. A városi tanács válasza jelezte, hogy GRÜN János önmaga kíván szerkesztőként szerepelni, ehhez megvan a megfelelő felkészültsége, s minden szempontból feddhetetlen egyén. A főcenzori hivatal ennek alapján 1846. november 6-án javasolta az engedély megadását, azzal a megkötéssel, hogy az újság tartalma „csupán csak a műipar, mezői gazdaság és kereskedelemre vonatkozzék”. A helytartótanács a javaslat birtokában november 24-én terjesztette föl az egész ügyet pártolólággal a bécsi udvari kancelláriához. Ott, négy és fél hónapi időhúzás után, 1847. április 17-én úgy döntöttek, hogy az engedélyt megadják. Az erről szóló határozatot a helytartótanács három hónap múlva, 1847. július 17-én küldte le Szegedre, hangsúlyozva a főcenzori hivatal által kért korlátozást. A városi tanács 1847. augusztus 23-án tárgyalta a helytartótanács leiratát,⁵¹ és csak november 6-án hozták azt hivatalosan is GRÜN János tudomására.⁵²

A jeles szegedi tipográfus 1847 végén tehát kiadhatta volna az első szegedi hírlapot. Hogy erre miért nem került sor, nem tudjuk. Feltételezhető, hogy ez az 1847-ben általánosan tapasztalható gazdasági pangással, bizonytalansággal magyarázható. GRÜN János kedvezőbb időkre várt, s ezek hamarosan el is jöttek, megszülethetett a szegedi helyi sajtó.

SZABÓ FERENC

A Zempléni Casinó könyvtára 1831—1850. Az 1830 és 1840 közötti évtized nagy tudományos és kulturális intézmények létrejöttének az időszaka a magyar művelődés történetében. Széchenyi István 1827-ben létrehozta a Nemzeti Kaszinót. 1830-ban kezdi meg működését az 1825-ben alapított Magyar Tudományos Akadémia. A főrangúak általában külföldi könyveket olvasnak, de az Akadémia tevékenysége sok ember figyelmét fordítja a magyar irodalom felé. A Nemzeti Kaszinó példájára vidéken is sok kaszinó és olvasóegyesület alakult, Zemplén vármegyében a kaszinó „R e n d s z a b á s a i t” 1831-ben dolgozták ki, de feltehetően már 1829-ben is volt valami társasági alakulat, hiszen NYIRI István: *A tudományok összessége* című művét már 1829-ben „a' Cassinó könyvtárának” dedikálja, s az 1831-ben járatott újságok nagy száma is azt bizonyítja, hogy nem 1831 a kezdet, csak az intézményes működés kezdete.¹

⁴⁹ OL Htt. Dep. revisionis librorum 1846—11—44a. és CSML Tan. ir. 2329/1846.

⁵⁰ OL Htt. Dep. revisionis librorum 1846—11—95a. Itt az ügyet érintő összes további iratok együtt találhatóak meg.

⁵¹ CSML Tan. jkv. 1847. 2356. sz.

⁵² CSML Tan. ir. 5956/1847.

¹Az iratok a sátoraljaújhelyi Kazinczy Állami Levéltárban.

A megalakulás és kezdeti működés helye ismeretlen, csak arról van adat, hogy a kaszinó 1834-ben költözött át SENNYEY Károly házába, (ez az épület később, a század végétől Zemplén megye közigazgatási egységének megszűnéséig a városháza volt), s ott működött megszűnéséig, 1850-ig.

Az első számadáskönyv 1831. március 18-án kezdődik, ezt tekinthetjük talán az intézményes működés kezdetének. Ekkor 253 tagja van, de az év végéig már 279-re nő a tagok létszáma, (köztük olyan országos híru emberek, mint KOSSUTH Lajos, KAZINCZY Ferenc, BALÁSHÁZY János, LÓNYAY Gábor, BORONKAY Albert, SZEMERE Miklós, KAZINCZY Gábor stb.)

1831. december 1-én fogadják el a „Casinó Rendszabásai”-t, mely 19 pontban rögzíti a működési és szervezeti rendet. Tagságáról így határoz a Rendtartás: „Tagja kiki lehet, a’ kinek magaviselete nevelt illendőségről esméretes.”

Fontosnak tartották, mert a IV. pontban leszögezték, hogy „Az Ujságokra, Könyvtárra, belső rendre, házi gazdaságra . . . való . . . felvigyázás egy fizetést szedő Felvigyázóra bízattatik.” A XV. pont kimondja: „A’ Casinó idegentől ajándékot el nem veszen, ’s az Egyesület Tagjaitól is csak könyvet, képet, vagy hasonló műveltségi, ’s hasznosan, vagy illendően gyönyörködtető tárgyat fogad el. . . a’ Casinó szobájából Ujságot, Könyvet, vagy akár mit is, a’ mi az Egyetem sajátja, még csak költsönzéseképpen is kivinni senkinek és semmi szín alatt nem lesz szabad.”

A számadáskönyvből kitűnik, hogy már 1831-ben a következő újságok jártak: *Hazai Tudósító, Magyar Kurír*, (csak 1835-ig) *Erdélyi Híradó, Mezei Gazdák Baráttya, Budai Német, Jelenkor, Kémlő, Ausland, Offner Zeitung* és még 5 német nyelvű lap, *Ephemerides Posonienses*. Később a német lapokat kiszorítják a magyarok, melyek színvonalasabbak, érdekesebbek lesznek, megjelenik a *Hírnök, Hazánk, Világ, Magyar Gazda és Müvár, Ismertető, Hölgyfutár*, majd a *Pesti Hírlap*. 1848-tól a *Márcziusi Hírlap (Márczius Tizenötödike)*, 1849-ben a *Republica, Közlöny, Figyelmező*. Folyóiratok: *Atheneum, Fíllértár, Tudományos Gyűjtemény, Minerva, Auróra*. Kalendáriumok: *Hazai és Nemzeti Vándor, Honni Vezér, Nemzeti Kalendárium*.

Legjelentősebb könyveik a következők voltak: SZÉCHENYI J.: *Kelet népe*, KOSSUTH L.: *Feleletje*, KISFALUDY Károly: *Munkái, A Magyar Tud. Társ. Évkönyve*, PETHE F.: *Pallérozott Mezei Gazdaság*, NYIRI István: *A’ Tudományok öszvesége*, SZOMBATHY J.: *Sárospataki Ref. Collégiomnak rövid históriája*. Lexikonok, német – latin, latin – magyar (PÁPAI PÁRIZ szótár, BARÓTI SZABÓ Dávid: *Kisdud szótára*. Német nyelvű könyvek hadi, harcászati szakkönyvek, MONTESQUIEU: *Persa levelek* (1815 párizsi kiadása)

Mezőgazdasági témájú könyvek: *A’ Len és Kender termesztése és készítés módjáról*, Slav nyelven kiadott munka 1789. *A’ Dohány termesztése és velle való bánás módja* Slav nyelven kiadott munka 1790. Térképek is voltak.

A könyvtár gyarapítására 1836-tól bálakat rendezett a kaszinó, s a bevétel nagyobb részét könyvvásárlásra fordították. Kezdetben BALÁSHÁZY János foglalkozott igen hozzáértően a könyvvásárlásokkal, majd 1846-tól KAZINCZY Gábort bízták meg ezzel, aki Pesten járván mindig hozott új könyvet a gyarapításhoz.

A kaszinó tagjai csak ott, helyben olvashatták az újságokat, könyveket, hiszen a Rendtartás megtiltotta azt, hogy kivigyék. Semmiféle forrás nincs arra vonatkozóan, hogy mennyien olvastak és mit olvastak.

A könyvtár 1847-ben tovább bővült FEKÉSHÁZY Mihály tarcali birtokos könyvtárával, aki végrendeletében a Kaszinót tette meg könyvei örökösének. Jelentős lehetett a gyarapodás, mert két szekér kellett a könyvek beszállításához. 1848 – 1849-ben tehát már nagyon tekintélyes könyvmennyiség gyűlt össze, ez alapja lehetett volna a városi nyilvános könyvtárnak.

A szabadságharc bukása után PAPP Ferenc elkobozta a könyvtárból a Kossuth-írta újságok példányait, dicsőséget remélve a kassai kerületi főispánnál. A könyvtárból a piaristák magukkal vitték a számukra értékesnek talált anyagot, egy részét magángyűjtők vették magukhoz. Értékes hányada került letétbe a vármegyei levéltár könyvtárába (ezek ma is fellelhetők a Kazinczy Áll. Levéltárban). Sajnálatos, hogy 1850 után ilyen csapás érte ezt az értékes gyűjteményt, így a városi és járási könyvtárnak a megnyitáskor ezek nélkül kellett indulnia, ezek csak a felszabadulás óta közkinccsek, s állnak a kutatók rendelkezésére.

HALÁSZ ANNA

A budapesti nyomdászknnyvtár történetéhez. Ahogyan a magyar nyomdász szakszervezet nemcsak a legrégeb volt társai között, de az egyik legerősebb szervezet is, úgy könyvtára is mindig a szakszervezeti könyvtárak legerősebbjei közé tartozott.¹ Már a könyvtár 1869-ben megjelent katalógusában megtalálható JÓKAI, KEMÉNY, EÖTVÖS, PETŐFI, BALZAC és DICKENS, GOETHE és SCHILLER művei mellett a *Tőke* német nyelvű kiadása.² Ehhez az induláshoz a nyomdászok a későbbiekben sem lettek méltatlanok. SZABÓ Ervin 1910-ben a *Magyar Könyvszemlé*ben írt cikkében magasan a hivatalos népkönyvtárak fölé helyezte.³ A nyomdászok pesti könyvtára ezt a színvonalat a két világháború közti időkben is tartotta, ezt bizonyítja az a kis négy oldalas füzet, mely az Országos Széchényi Könyvtár Kisnyomtatványtárán található s melynek címe: „Magyarországi Könyvnyomdai Munkások Egyesülete. Az egyesületi könyvtár II. pótcímjegyzéke.”⁴ A füzetben ugyan nincs évszám, de az OSZK 1936-os növedéknapló bélyegzőjével van ellátva s ezzel a dátummal a benne felsorolt könyvek is összhangban vannak. Vizsgáljuk meg milyen könyvekkel gyarapították könyvtárukat a budapesti nyomdászok abban az időben, mikor ugyan elvonult a munkásság feje felől a gazdasági válság átlagon felüli nyomora, de máris az ország fasizálódásának kellett szembenéznie.

Katalógusunk 326 művet sorol fel (a kötetszámot nem lehet megállapítani). Bizonysos fokú engedményt kellett tenni a kevésbé igényes olvasóknak, így kerülhettek be BENICZKYNÉ, BUS FEKETE László, COURTHS-MAHLER stb. regényei. De nem ezek a jellemzőek a könyvtár összetételére. Sokkal inkább az, hogy megtalálhatók BABITS Mihály, GÁRDONYI Géza, HELTAI Jenő, HUNYADY Sándor, HEVESI András, KARINTHY Frigyes, KODOLÁNYI János, KOLOZSVÁRI GRANDPIERRE Emil, Kós Károly, KOSZTOLÁNYI Dezső, KRÚDY Gyula, MÓRA Ferenc, MÓRICZ Zsigmond, NAGY Lajos, NÉMETH László, REMÉNYIK Zsigmond, SZÁNTÓ György, TAMÁSI Áron, TERSÁNSZKY Józsi Jenő, TÖRÖK Sándor és ZSOLT Béla művei, hogy csak a legjelentősebb neveket említsük. Megvan a székely népballadák ORTUTAY Gyula által válogatott és bevezetett, BUDAY György által illusztrált gyönyörű kiadása is. Külön kell említést tenni a népi írók legbaloldaliabb szárnyához tartozó DARVAS Józsefnek két könyvéről, a *Fekete kenyér* és a *Vízkeresztől Szilveszterig* címűekről. Megvan ILLYÉS Gyulától a *Puszták népe*, RÉVÉSZ Bélának, ADY barátjának, a szocialista szellemű irodalom elkötelezett, hűséges munkásának novellái és a szövőmunkásnőből lett írónő, GERGELY Márta *Én Máthé Erzsébet* című regénye is. Valóságos Ady-kultusz bontakozik ki előtünk a katalógust olvasva. Nemcsak *Válogatott versei* és legjelleg-

¹ A nyomdász szakszervezet könyvtárának történetét részletesen ismerteti NYILAS Márta cikke *A budapesti nyomdászknnyvtár*. = *Magy. Könyvszemle*. 1959. 163–179. l.

² INDALI György: *A „Pest Budai Könyvnyomdászok Önképző Egyesület”-nek könyvtári jegyzéke 1869-ből*. = *OSZK Évkönyv* 1965/66.

³ SZABÓ Ervin: *Az új fővárosi könyvtár dolgában*. = *Magy. Könyvszle*. 1910. 338–351. l.

⁴ OSZK. Kisnyomtatványtár. Munkásmozgalmi füzetek II. doboz.

zetesebb, legerőteljesebb cikkeinek FÉJA Géza által kiadott *Jóslások Magyarországról* című válogatása van meg, de gazdag a könyvtár a személyéről szóló irodalomban is. BÖLÖNI György *Az igazi Adyja* nyitja meg a sort. Ez a külföldön emigrációban megjelent munka volt a legélesebben baloldali összes társai között. Kiegészíti ezt HATVANY Lajos könyve *Ady a kortársak között* és RÉVÉSZ Bélának két ADYRÓL írt könyve.

Igen színvonalas a külföldi írók válogatása is. Az angol írók közül GALSWORTHY, MAUGHAM és H. G. WELLS érdemelnek elsősorban említést, az amerikaiak közül pedig Sinclair LEWIS, a kor egyik legjelentősebb kritikai realistája, aki egyebek közt egyik legpolitikusabb regényével az *Ez nálunk lehetetlennel* szerepel. Megvan DREISER *Carrie drágám* c. műve. — A német írókat a következők képviselik: Lion FEUCHTWANGER akinek öt regénye található a katalógusban, FALLADA, KÄSTNER, Heinrich MANN és Stefan ZWEIG. — Különösen figyelemre méltó a francia írók névsora: DABIT, DUHAMEL, GIDE (*A Vatikán pincéjével*), GIRAUDOUX, MAUROIS, Romain ROLLAND (*Az elvárásolt lélekkel*), ezek a legjelentősebb nevek. — A klasszikus orosz irodalom is jelen van DOSZTOJEVSKIJ, GOGOL és TURGENYEV személyében. — Egyéb nemzetek írói közül ČAPEK és PIRANDELLO nevét kell elsősorban megemlítenünk. — A legvégére hagytuk azokat az írókat, akiknek szorosabb kapcsolatuk volt a munkásmozgalommal, vagy pedig egyenesen kommunisták voltak. Ilyen írók ARAGON (*A bázei harangokkal* van képviselve), BARBUSSE, OLBRACHT és az ekkor még osztályharcos szocialista SILONE. Bizonyos mértékig ebbe a felsorolásba kívánkozik TRAVEN neve is. — Az irodalom kedvelőinek ezen kívül BENEDEK Marcell irodalmi lexikona is rendelkezésére állott, ez azonban nem volt kikölcsonözhető csak a könyvtári órák alatt lehetett használni.

A kevés számú, nem szépirodalmi mű túlnyomó része útleírás. Megvan BARÁT Béla — ÉBER László — TAKÁCS Zoltán nagy terjedelmű illusztrált műve *A művészet története*, mely szintén csak helyben volt olvasható. Az egyéb könyvek közül figyelmet érdemel FEJTŐ Ferencnek, JÓZSEF Attila *Szép Szója* munkatársának két műve. JÁSZI Oszkárnak, a magyar polgári radikalizmus emigrációban élő volt vezérének egy műve van, van egy könyv a modern szocializmus elméletéről, s BUCHINGER Manónak, az ekkor már veteránnak számító szociáldemokrata vezetőnek egy írása két példányban.

A legerdekesebb azonban, hogy katalógusunkból világosan kitetszik, a könyvtár vezetői és valószínűleg olvasói is nagy érdeklődéssel viseltettek a Szovjetunió iránt. Megtalálható ILLYÉS Gyula *Oroszországa* és *Mai orosz dekamerónja*, s a szovjet irodalomból úgyszólván mindaz a kevés, ami akkor magyar nyelven hozzáférhető volt. ILJA EHRENBURG egy könyve, ILF és PETROV *12 széke*, KATAJEV *Hajrája*, a *Csendes Don*, TARASZOV-RODINOV *Csokoládéja*.

Ez a kis könyvjegyzék a pesti nyomdászknnyvtár történetének csak egy rövid időszakára világít rá. Annyit azonban világosan láthatunk belőle, hogy a kizárólag a budapesti szervezett nyomdászok nehéz anyagi áldozataiból fenntartott könyvtár vezetői ebben az időben is úgy dolgoztak, hogy nem bizonyultak méltatlannak SZABÓ Ervin negyedszázaddal előbb leírt dicséretére.

INDALI GYÖRGY

Könyvészeti glosszák Ormódi Bertalan munkásságához. ORMÓDI Bertalan halálának 100. évfordulója (1969. december 25.) kegyeletes jogcím arra, hogy néhány, költői-írói munkásságával kapcsolatos irodalmi jelenséghez kiegészítő-tájékoztató megjegyzéseket fűzzünk.

A költő a múlt század ötvenes-hatvanas éveiben jelentkező írónemzedék tehetséges tagjai közé tartozott. Nem lépett túl időpontja irodalmának átlagszínvonalán, jóllehet

ötletes fordulatai, verselő készsége, hangjának változatossága mélyebb költői erőre vall.¹ Életművének jellegét két egyedi vonás határozza meg. Az egyik: az a következetes szabadságszeretet, amely egész írói magatartását lényegadó módon, felfokozott indulattal a kiegyezés elleni állásfoglalásra kötelezi.² A másik: az az olthatatlan akarat, amellyel újabb meg újabb kiadványok szerkesztésébe fog s antológiás köteteket rendez saját alá.

ORMÓDI munkásságának értékeleleit már a kortársi, klasszikussá lett nevek tollából eredő kritikák is felvillantják. ERDÉLYI János a gúny és a szatíra területén jelöli ki intellektuális tartása érvényesülésének lehetőségét.³ ARANY János meg éppenséggel több ízben is foglalkozik vele. *A Magyarhon ébredése* (Pest, 1860) című verseskötetében megjelenésekor a harsogó kötetcímet teszi szóvá, s a bennük hivalkodó hazafiaskodás divatját utasítja el.⁴ Röviden a mű tartalmát is megbírája. Petőfi-reminiszenciákra utal, nyelvi kifejezéseket hibáztat, cím-vétségeket idéz s a költői gondolatok halvány megjelenítésének formáit hangsúlyozza.⁵ Olyan behatóan szemléli ORMÓDI költeményeit, hogy később BULCSU Károly verseiről írt kritikájában még egy gondolati ellentmondására is rámutat.⁶ De ARANY dicsér is. Sikerültnek ítél néhány szerelmi dalt, család-hangulatú verset, szerencsésnek minősíti egypár románcféle költeményét hangjuk újszerűsége miatt: „Legtöbb bensőséget azon költeményeiben találtunk, amelyek egy saját s mások bűne miatt szenvedő népfaj: »a bánat választott nemzetsége« sorsán jajdulnak fel”. Ez az elismerő kitétel olyan motívumot tartalmaz, amely eleve érthetővé teszi, miért akad fenn később ARANY figyelme ORMÓDI egy tervbe vett gyűjteményes kiadványának hírére. Tudnunk kell ugyanis, hogy *Az utolsó főpap* költője érdeklődéssel fordul a zsidó irodalmi hagyományok, főképp az agadai történetek felé.⁷

ORMÓDI szerkesztői ambíciója töretlenül végigkíséri rövid, 33 évre szabott életútján. Szerkeszti a *Magyar Akadémia Könyve* című antológiát két kötetben. E munkálat során pályadíjat tűz ki olyan költői elbeszélésre vagy balladára, amely az árpádházi királyok, Nagy Lajos vagy Mátyás idejéből veszi tárgyát.⁸ WODIANER Fülöp, a mű kiadója a vállalkozás tiszta jövedelmét az Akadémia épületére ajánlja fel.⁹ A második kötet nem felelt meg a várakozásnak. Elhárító hangon fogadják.¹⁰ VADNAI Károly szerint az összeállítás hanyag, a versek nagy része gyenge, a szerkesztői eljárás nyegleségre és elbizakodottságra vall.¹¹ Eközben WERFER Károly, a *Divatcsarnok* nyomdász-kiadója *Petőfi Emlékkönyvére* hirdet előfizetést. S mintegy ajánló motívumként emeli ki: „Ez emlékkönyvet szintén Ormódi Bertalan szerkeszti.” A munka nem látott napvilágot.¹²

Az elmarasztaló visszhang nem kezdi ki a költő szerkesztői szenvedélyét. Rövidesen hozzáfog a *Csataképek* című kiadvány anyaggyűjtéséhez. Ennek első, *Haynau-album* címmel jelzett füzetét lefoglalták, vagy pontosabban a kommentárral kísért híradás szerint: „a még mindig jó egészségben köztünk mulató cs. k. sajtóhatóság elkobozta.”

¹ KOMLÓS Aladár: *Ormódi Bertalan emlékezete*. = *IMIT Évkönyv* 1936. 247. l.

² ZSOLDOS Jenő: *Ormódi Bertalan és a függetlenségi eszme*. = *Soproni Szemle* 1962. 289–296. l.

³ *Ország*. 1863. ápr. 9. 2; ápr. 10. 2; ápr. 12. 2. l.

⁴ *Szépírod. Figyelő*. 1861. 159. l.

⁵ Uo. 205.

⁶ NÉMETH G. Béla jegyzete. *Arany János ÖM. XII.* [1963] Prózai művek 3. 367.

⁷ L. bírálatát Ludwig August FRANKL könyvéről: *Hősök és dalok könyve* (Helden und Liederbuch) ÖM. XI. [1968] Prózai művek 2. 126. NÉMETH G. Béla jegyzetei uo. 676–680. L. még POLLÁK Miksa: *Arany János és a Biblia*. Bp., 1904. 173–176.

⁸ *Nefejejts*. 1859. 610. A díjat LISZNYAI Kálmán nyerte el *Halálítélet és tudomány* c. versével. *Magyar Akadémia Könyve*. I. 9.

⁹ *Nefejejts*. 1860. 213. l.

¹⁰ *Hölgyfutár*. 1861. 45. l.

¹¹ Uo. 1861. 63. ORMÓDI válasza uo. 80.

¹² *Divatcsarnok*. 1860. 336.

A megjegyzés utolsó mondata a cenzúra és a politikai időpont viszonyának kérdését veti fel: „Hanem hogy lehet azt az alkotmányossággal összeegyeztetni: erre a bécsi Reichrátt [!] feleljen.”¹³ A *Hölgyfutár* szerkesztői eljárást gáncsoló észrevétellel egészíti ki a kiadvány cenzúrai sorsára célzó rövid véleményét: „Ez mindenesetre baj. — Különbön óhajtható volna, ha amaz emlékezetes évek eseményeit oly írók írják meg (mint Vas Gereben, Pállfy, Jókai, Remellay stb.), kik azt valóban átérték. Ezek érdekesebb és igazabb műveket adhatnának a közönségnek.”¹⁴ A *Haynau-album*mal szinte egy időben újabb terv foglalkoztatja a költőt: „Ormódi B. »Országgyűlési naptárt« ad ki, Cavour és 12 magyar szónok arczképével.” E közlemény folytatása némi fényt derít a tartalomra is: „Az ígért beszédek azonban elhagyhatja, azt úgy is közlik a lapok és a ház naplója.”¹⁵ A kéziratok aligha kerültek nyomdába. ORMÓDI értesíti a közönséget, hogy „az általa kiadni szándékolt »Országgyűlési naptár« a most uralkodó súlyos sajtóviszonyok miatt meg nem jelenhetvén, helyette »Országgyűlési album« című művet bocsát közre.”¹⁶

ORMÓDI biztosítási tisztviselő. Midőn 1862-ben Sopronba kerül, *Soproni Füzetek* címmel irodalmi, művészeti, társaséleti lapot akar indítani, hogy az egyben az életbiztosítás szakmai közlönye is legyen.¹⁷ E gondolat néhány év múlva újból megkísérli. Egy nemzetgazdasági lap szerkesztésének lehetősége csillan fel előtte.¹⁸

A költő az 1867. évi kiegyezést végzetes politikai merényletnek tartja a magyar szabadság és függetlenség ellen. Következetesen a 48-as eszmék iránytűje mellett tájékozódik. Ebben a szellemben szerkeszti *Pecsovics* című élelappját. Már a mutatványszámrról szóló sajtótudósítás jelzi vállalkozásának jellegadó politikai jegyeit: „Újévtől kezdve »Pecsovics« című új élelap fog megjelenni Ormódy Bertalan szerkesztése mellett. A szélső balpárt szellemében és modorában lesz szerkesztve. A mutatványszámbar az országgyűlési többség egy számár alakjában van feltüntetve.”¹⁹ Az egy lapnyi rajz a parlamenti többséget Bálám samarának képében ábrázolja.²⁰ A Deák-párti politika ellen kiélezett gúnyos tendencia biztosítja szerkesztői eljárásának egységét *Pecsovics* naptár 1868-ra (Pest, 1867) című kiadványában. A kiegyezés ideológiáját és a dualizmus szellemi szekértolót állítja benne gúny-pellengerre ötletesen, változatos formai-műfaji megoldásokkal ÁLDOR Imre társaságában megjelenteti *Kossuth-Album* (Pest, 1868) című kötetét. Élete utolsó hónapjaiban mint a *Corvina* Könyvkiadó Társulat igazgatója a vállalat ismeretterjesztő-népnévelő kiadványsorozatának füzetait szerkeszti, illetőleg adja közre.²¹

E szerkesztői kísérletek és eredmények sorát még két, külön kiemelésre kötelező tétellel kell megszerezünk. ARANY János újságtalló szerkesztői munkája közben tudomást szerez Ormódinak egy, a keleti költészet világát sejtető antológia-tervről: „Ormódy Bertalan 5–6 íves költeményfüzért akar kiadni, melyben mind csak zsidó tárgyú versek lesznek »Héber lant« cím alatt. A *Fővárosi Lapok* »a szerző jól ismert tehetsége mellett« szíves fogadtatást jósol neki. „Annyi áll, hogy legalább változtatja a hangot az irodalomban”.²² NÉMETH G. Béla, az idézetünket tartalmazó Arany-kötet kiváló sajtó alá rendezője a költő e glosszájához a következő jegyzetet fűzi: „Nem jelent meg ilyen című kötete;

¹³ *Családi Kör*. 1861. 348. L. még *Vasárnapi Újság*. 1861. 261.

¹⁴ *Hölgyfutár*. 1861. 510.

¹⁵ Uo. 1861. 582.

¹⁶ *Családi Kör*. 1861. 601. A tervezett kiadványról nincs további adatunk.

¹⁷ Uo. 1862. 333. *Magy. Izraelita*. 1862. 188.

¹⁸ Levele 1865. nov. 11-éről. OSZK Kézirattár. Jelzet nélkül.

¹⁹ *Családi Kör*. 1867. 1220.

²⁰ 1867. dec. 15. 4. ORMÓDI 1868. júl. 12-én újabb mutatványszámot ad ki.

²¹ Levele ABONYI Lajoshoz. OSZK Kézirattár. Jelzete: Fond. I/118. — ORMÓDI élete végéig csak 12 füzet jelent meg. A *Corvina* sorozatcím később gyakran változott.

²² *Koszorú*. 1864. I. 263.

de a FL-ban sem található ily tudósítás. A FL csak arról írt, hogy Ormódi „Szulamid” című hőskölteményt nyújtott be a Kisfaludy Társasághoz, melyről a bírálók igen kedvezőleg nyilatkoznak» „(1864. márc. 10. 57. sz.). E mű megjelenésének sincs azonban könyvészeti nyoma.”²³

Az Arany-glossza „ösforrása” a *Magyar Izraelita*, amely elsőnek közli ORMÓDI antológia-tervét: „(Hasznos irodalmi mű) Ormódi Bertalan munkatársunk »Héber lant« című zsidó tárgyú 5–6 ívre terjedő költeményfüzért szándékozik sajtó alá bocsátani. Miután iskoláinkban a nemzeti hitfelekezeti munkáknak igen nagy szükségét érzik, nevezett gyűjtemény szerző elismert tehetsége mellett csak szíves fogadtatásra várhat”²⁴ NÉMETH G. Béla kutató figyelmét elkerülte, hogy a közleményt a Fővárosi Lapok szó szerint átvette, csak a híradás zárójeles címét helyettesítette bevezető forrásmegjelöléssel: „A Magyar Izraelitában olvassuk:”²⁵ ARANY tehát a *Fővárosi Lapok* közvetítette szöveg alapján fogalmazta meg glosszáját, kritikai értékelést sugalmazó idézőjeles kifejezésében a „jól ismert” szerkezettel cserélve fel az eredeti „elismert” jelzőt. A glossza lényegét az utolsó mondat tartalma hordozza. A költő várakozó érdeklődéssel fogadná irodalmunk színárnyalati gazdagodását.

A *Héber lant* azonban nem jelent meg, mint ahogy nem jelent meg önálló kiadványként a *Szulamid* című hősköltemény sem. Itt a *Magyar Izraelita* veszi át a *Fővárosi Lapok* tudósítását, némi eltéréssel „drámai hősköltemény”-nek jelezve a művet.²⁶ ORMÓDI valóban verses drámát írt. Szabadságszeretetének parancsára foglalkoztatják a Jeruzsálem pusztulását követő római zsarnok-uralom ellen szervezett zsidó felkelések is. Már 1861-ben felolvasásra jelentkezik az Izraelita Magyar Egyletben *Szulamith* című költői elbeszéléssel.²⁷ Később a tárgyat drámai formába önti, s beküldi a Kisfaludy Társaságnak. ARANY János mint a társaság igazgatója az 1863. május 28-án tartott ülésen bemutatja „egy névtelen részéről kiadás végett a Kisfaludy-társasághoz benyújtott »Zsidók és szamaritánok« című drámai hőskölteményt 5 felvonásban”. A mű megbírálására GYULAI Pált és SALAMON Ferencet kéri fel.²⁸ SALAMON a drámát „bár tehetségre mutat és szép helyei vannak” nem ajánlja kiadásra.²⁹ GYULAI Pál véleménye kissé részletesebb: a drámai költeményben „talál egyes szép lyrai helyeket, minthogy azonban az egész se a drámai, se az eposzi alaknak nem felel meg s tragikuma hibásan van indokolva” ugyancsak ellenzi a kiadást. A két egyező vélemény alapján az 1864. október 26-i „gyűlés a munkát szerzőnek visszaadtni rendeli”. A „névtelen” író időközben felfedte kilétét, sőt műve címét is megváltoztatta. GYULAI ugyanis késik a bírálattal, ORMÓDI meg sürgeti a döntést. Az 1864. szeptember 28-i ülésen „Felolvastatik Ormody Bertalan levele, ki »Szulamid« című drámájának lassú bírálata miatt tesz panaszt.” A *Fővárosi Lapok*ban megjelent híradás tehát túloz, mert ez idő tájt csak SALAMON Ferencnek nem éppen „igen kedvező” véleményéről szerezhettek tudomást. A költő drámáját utolsó verseskötetében, 1866-ban tette közzé: „Szulamith. Hősköltemény 5 szakaszban”.³⁰ Téves történeti időpontban, de mindenképpen a Bar Kochba-szabadságharcot (132–135) megelőző évtizedekben játszhatja drámáját. Szulamith, a rabszolgasorból érkező zsidólány határtalan lelkesedése közös erőfeszítésre, harcra egyesíti az egymással egyébként szembenálló

²³ Arany János *ÖM. XII.* [1963] Prózai művek 3. 446.

²⁴ *Magyar Izraelita.* 1864. márc. 4. 80.

²⁵ *Fővárosi Lapok.* 1864. márc. 6. 216.

²⁶ *Magyar Izraelita.* 1864. márc. 18. 96.

²⁷ Az Izr. Magyar Egylet irodalmi albizottmányának jegyzőkönyvei 1861. febr. 7. és febr. 13. Orsz. Zsidó Vallási és Történeti Gyűjtemény.

²⁸ A Kisfaludy Társaság jegyzőkönyvei. MTA Kézirattár. Jelzet nélkül.

²⁹ Uo. az 1864. febr. 25-i ülés jegyzőkönyve.

³⁰ *Ormódi Bertalan Újabb költeményei.* Pest, 1866. 101–271.

zsidókat és „rokon” szamaritánusokat az elveszett szabadság visszaszerzésére. Minden kerülő nélkül érzékelhető a dráma irányzatossága: ORMÓDI az élesen polarizált magyar politikai viszonyok égboltja alatt a római–osztrák rendszerazonosság ellenállást szító hatására épít.

ORMÓDI csak egy ízben használt álnevet: „Százestendős Naptár 1861. közönséges évre. Szerkeszti Tűz Lőrinc. Első évfolyam. Pest. Kiadja és nyomtatja Wodianer F.” (Címe a külső fedőlapon: *Százéves Naptár*). A kiadványt ORMÓDI a maga írásából szerkesztette össze. Tartalma: tréfás jövendölések, „papírcsemegék”, élcés naplójegyzetek, vígjáték, számos vers Tűz Lőrinc aláírással; van benne prózai szöveg, amelyet a maga nevével jegyez, s van egy név nélkül közölt elbeszélése, amelyet egyszer már ORMÓDI névaláírással megjelentetett (Egy török bölcös bosszúja).³¹ A kiadó így hirdeti a könyvet: „Tűz Lőrinc »Száz esztendős képes naptára«”.³² Kortársai azonban tudták, ki rejtőzik az álnév mögött. Midőn SZABADOS János végigtekint ORMÓDI munkásságán, a kötet sikertelen sorsáról nyilatkozik: „»Tűz Lőrinc naptará-*val* a humor terén tett kísérletet, e naptár azonban tökéletes fiaszkót csinált.»³³ SZINNYEI József is ORMÓDI munkái közt idézi a kötetet, de a szerkesztő álnevét címként tünteti fel: „Tűz Lőrinc. Száz esztendős naptár. U. ott [= Pest] 1861 (Névtelenül)”.³⁴ Ez a könyvészeti elírás és a „névtelenül” jegyzet zsákutcába vezetett. Az Országos Széchényi Könyvtár katalógusában ORMÓDI művei között nem fordul elő: „Tűz Lőrinc. Százestendős naptár.” A könyv a szerző álnévén *Tűz Lőrinc* címszó alatt szerepel. Valójában az Ormódi-kötetek sorába tartozik.

E látszat-gyarapodással szemben viszont törölnünk kell költői hagyatékából egy neki tulajdonított versesfüzetet. Szinnyei bibliográfiája nyomán ORMÓDI Bertalan nevéhez kötődik az a verses könyvecske, amely „Tíz magyar költemény. Irta: Egy zsidó magyar. Pest 1860.” címmel jelent meg.³⁵ Így sorolja a füzetet ORMÓDI művei közé az Országos Széchényi Könyvtár (Jelzet: 189. 705), így tartja számon az Egyetemi Könyvtár (Hd. 1324), s így említi a költő főbb művei között a *Magyar Irodalmi Lexikon* is,³⁶ holott a költeményeket BRÓDY Zsigmond írta. Bizonyító adatunk szükségszerűen kapcsolódik a hazai zsidóság magyarosodási törekvéseihez. 1844-ben megalakult a Honi izraeliták közt magyar nyelvet terjesztő pesti egylet.³⁷ Tizenkét évi kényszerszünet után az októberi diploma időpontjában éled újjá Izraelita Magyar Egylet néven.³⁸ Irodalmi bizottmányának tagjai közt találjuk BRÓDY Zsigmondot, DUX Adolfot, ORMÓDI Bertalant is. Írói-hírlapírói működésükkel támogatják, BRÓDY verseiben a célazonosság okán mintegy preformálja a társulat érületi-, művelődési-, nyelvi programját. „A hazafias érzelmeket tolmácsoló költemények »a zsidó-magyar egylet újjászervezésén fáradozó honfiaknak« vannak ajánlva.”³⁹ A szerző 1860. december 6-án levél kíséretében megküldi versesfüzetét az egyesületnek. Aláírásában is megőrzi inkognitóját.⁴⁰ Dr. POLLÁK Henrik osztályelnök

³¹ *Nefelejts*. 1859. 606.

³² *A Magyar Akadémia Könyve I.* kötetének hátsó fedőlapján.

³³ *Hölgyfutár*. 1862. 883. A cikk aláírása: Keresztély. L. GULYÁS Pál: *Magyar írói álnév-lexikon* 249.

³⁴ *Magyar Írók IX.* 1377.

³⁵ Uo.

³⁶ 1965. II. 402.

³⁷ Megalakulás: *Regélő Pesti Divatlap*. 1844. 75; *Honderű*. 1844. I. 63. Alapszabály, cél, feladatok: *Pesti Hírlap*. 1846. I. 278. *Honderű*. 1846. I. 316. *Pesti Divatlap*. 1846. I. 336. *Életképek*. 1846. I. 540.

³⁸ *Pesti Napló*. 1860. nov. 4. 2; *Divatcsarnok*. 1860. nov. 6. 45. sz. hátsó fedőlapján. Alapszabályai: OSZK Kisnyomtatványtár. 1861. 8°.

³⁹ *Családi Kör*. 1860. 174.

⁴⁰ ZSOLDOS Jenő: *Bródy Zsigmond pályakezdése*. = *Guttmann Mihály-Emlékkönyv*. Bp., 1946. 266. 1.

az irodalmi bizottmány december 11-én tartott ülésén emlékezik meg a társaságnak dedikált kiadványról, s felolvastatja „*Br. Zs.* ur egy az izr. m. együletnek felajánlott *tíz magyar költemény* munkájához mellékelt kis levélkéjét”.⁴¹ Az „Egy zsidó magyar” tehát: BRÓDY Zsigmond.

ZSOLDOS JENŐ

Somogyi Károly könyvtárt felajánló leveléről kilencven éves évfordulóján emlékezünk meg. „Mintha csak mi diktálnánk a sorsnak, hogy mire van legnagyobb szükségünk” — ámuldozott a „nagyramenendő fiatal riporter”, MIKSZÁTH Kálmán a *Szegedi Napló* 1880. április 28-i vezércikkében.

Lelkés és megindító írás, címe is figyelemkeltő: A meglepetés.

A nagy árvíz pusztításából újjáéledő város újságolvasói számára bizonyára az volt a háromkolumnás cikk és a mellette leközlött „adománylevél”. Ezekből vagy épp a másik lap, a *Szegedi Híradó* közleményeiből értesülhetett mindenki, hogy Szegednek nagyszerű közkönyvtár jutott a birtokába. A *Híradó Helybeli Újdonságok* rovata április 27-i dátummal a „nap eseménye” keretében részletesen ismerteti azt a találkozást, ahol egy Szegeden eddig alig ismert nevű főpap, SOMOGYI Károly¹ esztergomi prépost és apát-kanonok 50–60 ezer kötetre becsült könyvgyűjteményét a „szegedvárosi közkönyvtár” létesítésére a város vezetőségének ajánlotta fel.

SOMOGYI április 25-én, vasárnap érkezett Szegedre.² A másnap délutáni első bizalmas megbeszélésre a város rekonstrukciós munkáját irányító királyi biztos, TISZA Lajos hívta meg a főreáliskola épületébe a várost képviselő PÁLFY Ferenc polgármestert, a „költő-szenátor” SZABADOS Jánost és HOFFER Endrét, a vendéglátó intézmény igazgatóját.

A már hetvenedik évébe lépő SOMOGYI így indokolta elhatározását:

„Szeretettel ajánlom fel Szegednek azt, amit legjobban szerettem az életemben. Szeged jelentősége, Szeged hivatása bírt rá. Szegednek nemcsak gazdag városnak kell lennie, hanem művelt városnak is, mert az Alföld porából csak ezzel lehet európai magasságra emelkedni . . . Szegednek kultúrát kell adni addig is, míg egyetemet kap s ez az én szándékom. Ezért ajánlom fel neki és rajta keresztül hazámnak, amim van.”³

A felajánló levelet még aznap este aláírta. „Ez ünnepélyes pillanatban Szeged jövő művelődésének egyik legerősebb alapkövét tette le” — jövendölte lelkesen a megbeszél-

⁴¹ A kiemelés tőlem. Zs. J. Az Izr. Magyar Egylet irodalmi albizottmányának jegyzőkönyvei. 1860. dec. 11. Melléklet. Orsz. Zsidó Vallási és Történeti Gyűjtemény.

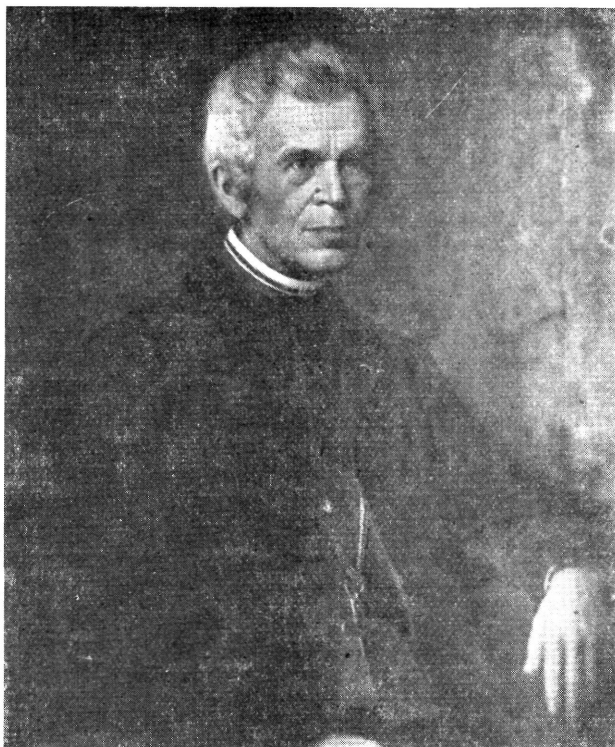
¹ SOMOGYI (családi nevén CSIZMADIA) Károly a Heves megyei Tisza-Földváron született 1811. április elsején — más adat szerint 2-án. Apja CSIZMADIA Sándor jogvégezett, irodalmatkedvelő-művelő jószágigazgató volt. Anyja, KELEMEN Borbála, a magyar színészet úttörőjének K. Lászlónak huga. Ezen ágon rokon a szegedi KELEMEN családdal. S. K. kilencéves korában konvertált apjával együtt. Életpályáját az egyházi nevelés irányította. 1834-ben szentelték pappá. Jelentős nemzeties irányú irodalmi működést fejtett ki a reformkor szellemében. A Jó és olcsó könyvkiadótársulat (később: Szent István Társulat) igazgatója. 1858-ban az akadémia levelező tagjai sorába választotta. 1865-ben lett esztergomi kanonok. Egészségi állapotának romlása miatt a közéleti szerepléstől visszavonult. Több jótékonycélú alapítványa volt. Könyvgyűjteményéből 43 701 kötet került a róla elnevezett szegedi városi könyvtárba. 1888. március 20-án halt meg.

² SOMOGYI kijelentése szerint ezelőtt sohasem volt Szegeden. REIZNERTől tudjuk, hogy 1849-ben, a szabadságharc bukása után, amikor Temesvár közelében Marczibányán lakó öccséhez menekült, járt először Szegeden. (RUSZTI R. J.: *A szegedi somogyi könyvtár*. Bp. 1886. 6. l.)

³ MÓRA Ferenc: *Somogyi Károly emlékezete*. Szeged, 1923. 6. l.

lésről szóló tudósításában a helyi sajtót képviselő LÉVAY Ferenc, a *Szegedi Híradó* főmunkatársa.

Másnap, az ünneplést kerülni óhajtván, SOMOGYI Károly elutazott Szegedről.

A felajánló levél a döntés indokát a város gazdaságpolitikai vezető szerepének felismerésében hangsúlyozza.⁴ Ennek kifejlesztéséhez és megerősítéséhez kívánta „ajánlékképpen, örök tulajdonul” átadni a tervszerű gonddal gyűjtött magánkönyvtárt. „A könyvtárak — írta levelében SOMOGYI — az emberi művelődéstörténelem tanulsága szerint mindenütt és minden időben leghathatossabb emeltyűi voltak az erkölcsi és tudományos tökélyesbülésnek. Könyvtáram, melynek gyűjtésénél tisztán ezen szempontok szolgáltak irányadóul, a benne foglaltató művek száma s különösen azok valódi tudományos és erkölcsi becsénél fogva, egészen meg fog felelni azon rendeltetésnek, hogy mint „szegedi közkönyvtár” a művelődésnek s a társadalmi fejlődésnek egyik hathatós eszközül szolgáljon.”

A tulajdonjog átadásának feltételeit a kilencoldalas, ma már fakuló tintasorokkal írt levél aprólékos gonddal sorolja fel.

Az első alapföltétel a *másokra át nem ruházható* örök tulajdon annak kiemelésével, hogy a leendő könyvtár még *az esetben is a város tulajdona* maradjon, ha a régóhajtott

⁴ A felajánló levél néhány részletét közli OLTVAI Ferenc: *Szeged múltja írott emlékekben 1222–1945*. Szeged, 1968. 180–182. l.

egyetemet elnyeri,⁵ a birtoklás joga „sem a tudomány-egyetemre, sem egyéb tudományos intézetre vagy társulatra soha átruházható ne legyen.”

A második, a késedelmes végrehajtásban nagy szerepet játszó alapföltétel a könyvtár elhelyezésének, fejlesztésének és használatának szigorú megkövetése, így „... kötelezze magát Szeged város, hogy a könyvtár főtartását, megőrzését és gyarapítását elvállalja s illetőleg az ahhoz szükséges eszközöket előállítja, s viselni fogja az erre megkívántató költségeket...”

Tizenegy pontban részletezve ismerteti az adományozó kívánalmait:

1. „Alkalmos, tágas és vészmentes helyiséget” jelöljön ki a város a gyűjtemény elhelyezésére.⁶

2. Ennek fölszerelését „mindazon kellékekkel, melyek egy könyvtárhoz megkívántatnak... E tekintetben nem a fényűzést, hanem a célszerűségi szempontokat kívánom irányadóul tekinteni.”

3. Az állomány gyarapítására, folyóiratok beszerzésére és a könyvek köttetésére évenként legalább ezer forintot adjon a város. „E tekintetben részemről is támogatni kívánom a várost s míg élek évenként részemről is 1000 frttal hozzájárulok a könyvtár gyarapításához.”

4. A könyvtár kezelésére és megőrzésére „szakképzett könyvtárnok” alkalmazását kötötte ki a következő megszorítással: „A könyvtárnok választása a városi tanácsot illeti. Míg élek a könyvtárnok megválasztása az én befolyással és megegyezésemmel, jövőben pedig az országos könyvtárak igazgatóinak hármass kijelölése alapján történjék.”

5. Gondoskodni kíván kisegítő munkát végző alkalmazottról is. „A könyvtári szolgát a könyvtárnok előterjesztésére a városi tanács nevezi ki.”

6. A könyvtár „szellemi, erkölcsi és anyagi érdekeire” fölügyelő bizottság tagjait a város köztörvényhatósági bizottsága köréből kívánja választatni. Az ő feladatuk:

a) az állomány épségének ellenőrzésére időnként „próbavizsgálat” tartása,

b) a kiadások évenkénti szükségleteinek megállapítása, a költségelírányzat elkészítése a könyvtárnok meghallgatásával, s végül

c) döntő szerep az állománygyarapításban a könyvtárnok előterjesztésének figyelembe vételével s egy kikötéssel: a beszerzendő művek az alapító életében csak az ő közreműködésével és beleegyezésével jelölhetők ki.⁸

⁵ MIKSZÁTH írja említett vezércikkében (*Szegedi Napló*, 1880. ápr. 28.): „Midőn a szegedi egyetem kérdése döntő körökben először fölmerült, a legnagyobb argumentum az volt ellene: hogy nincsenek tanszereink, nincs egyetlen könyvtárunk.”

⁶ A *Szegedi Hírlap* 1880. ápr. 27-i számában közölt riportból tudjuk, hogy „az értéközlet az adományozó úr beleegyezésével a főreáliskolai [ma a Dugonics-téri központi egyetemi] épületet szemelte ki a könyvtár helyiségeül. A földszintnek a főbejárattól a keresztutcára [Ma Somogyi utca] dülő frontja egészen a kis bejáratig alkalmas s egyelőre elégségesnek találtatott. Ezen földszinti rész 5 nagy termet és 2 téres szobát foglal magában. A gazdag könyvtár ennyi tér mellett természetesen nem igen hagy fönn egész kényelemmel berendezhető olvasótermet; de jövőben, ha a város iskolái fölépülnek s a polgári fiúiskola és elemi osztályok kitelepíthetők lesznek a reáliskola épületéből: az olvasóteremre is jut majd eléggé tágas helyiség.” Valóban itt kapott elhelyezést első ízben a könyvtár. A millenium éveiben épült Közművelődési Palotába 1897-ben költözött át a múzeummal bővült könyvtár. Átmenetileg, 1894–1896 között egy bérelt magánházban, az ún. Fodor-házban volt, mivel a reáliskola épületét az ítéelő tábla kapta meg.

⁷ Első ízben 1904 novemberében került erre sor, amikor a nemzeti múzeum, a pesti egyetem és az akadémia könyvtárainak igazgatói javaslatára választották meg TÖMÖRKÉNY Istvánt a Somogyi Könyvtár és Városi Múzeum igazgatójává. Az első könyvtárnok-igazgató REIZNER János kinevezése 1882. július 16-án még SOMOGYI hozzájárulásával történt meg, hasonlóan a legelső megbízás is, amikor MAGYAR Gábort, a szegedi piarista főgimnázium igazgatóját hivatalának meghagyása mellett 1881. augusztus 23-án ideiglenes (és igen rövid ideig vállalt) könyvtárnokká választotta meg a városi tanács.

⁸ Az első, 11 tagú könyvtáribizottságot az 1880. június 15-én összehívott közgyűlés választotta meg. Tagjai voltak SZABADOS János tanácsnok elnöklete alatt REIZNER János főjegyző, MAGYAR Gábor, MAGYAR János, NAGY János, LÉVAY Ferenc, REITZER Adolf, POLCZNER Jenő, SZLUHA Ágoston, TÓTH János köztörvényhatósági bizottsági

7. A működéshez szükséges karbantartási, kezelési költségeket a város fedezi.

8. A kor tudományos könyvtáraiban alkalmazott használati szabályzatot kívánja SOMOGYI a felállítandó könyvtárban is bevezetni, noha több alkalommal és helyen „közkönyvtár”-ként emlegeti ő maga is. Nem csodálkozhatunk ezen. A közel félszázézer kötetből álló gyűjtemény fölbecsülhetetlen értéket képvisel. Azt kívánja tehát, hogy a használatra a könyvtárnak és könyvtári felügyelő bizottság az ő meghallgatásával készítsen külön szabályzatot. „E szabályzatban a könyvtár épen maradása s a könyvek csorbíthatatlansága érdekében egyszer mindenkorra elengedhetetlen szabály gyanánt kikötetni kívánom, hogy a könyvek a könyvtárból való elvitelre ki nem adhatók s a könyvek olvasása és használata csak is a könyvtár helyiségében alkalmas olvasóteremben, kellő felügyelet mellett történhetik.”

9. A szerződésbe vett kötelezettségek mellett a maga részére néhány főntartást rögzített:

- a) használati és ideiglenes visszatartási jogot azokra a művekre, melyekre munkában levő dolgozataihoz még szüksége van,
- b) ezeket a könyvtár egyik szobájában kívánja elhelyeztetni, hogy ott „mint a könyvtár felállításakor a nélkül is szükségelt dolgozó szobában” az Esztergomban, illetőleg pesti lakásán megkezdett „le- és kiírásokat” folytathassa.
- c) A többes példányok (duplumok) felhasználásáról maga akar intézkedni.
- d) A „családi érdekű és egyéb a könyvtárba szorosabban nem tartozó kéziratokat” visszatartja.

10. A könyvek Szegedre szállításának részletes utasítását adja meg. Később ez a pont is félreértések és nézeteltérések oka lett, ezért részletesebben ismertetjük.

„Akaratom az, hogy a könyvtár csomagolásával egyidőben történjék a könyvek összeírása és lajstromozása s az elszállítás a csomagolás befejezése után lehetőleg egy tömegben, vagy részenként is eszközöltessék.

Ezen munkálatoknál a mennyire egészségem és hajlott korom engedi, szívesen közre működöm. Azonban elengedhetetlenül szükséges, hogy a város már a rendezés és csomagolás végzésére egy szakképzett egyént ideiglenesen alkalmazzon. E szerint a könyvtárnak már a csomagolás megkezdése előtt megválasztandó és rendelkezésemre adandó, már a végből is, hogy a könyvtár tüzetes ismeretébe bevezethesem. A könyvtár Szegedre való teljes elszállítása 2 év lefolyása alatt eszközölhető leend.

Ezen időre részemről azzal kívánok hozzájárulni a könyvtárnok javadalmazásának terhéhez, hogy számára díjtalan szállást és ellátást biztosítok.”

Itt kéri végül, eszközölje ki a városi tanács az esztergomi egyházmegyétől, hogy a munkálatok idején hosszabb időre Pesten tartózkodhassék.

11. A gyűjtemény csomagolási és szállítási költségeit a város viseli.

Az utolsó előtti két pontban ismét a tulajdonjoggal összefüggő elhatározását taglalja.

Közli, hogy a könyvtár tulajdonjogát hivatalos formászerű szerződéssel, az *alapítványi* oklevéllel a lehető legrövidebb idő alatt kívánja Szegedre átruházni. (12. pont)

A 13. pontban ismételten megerősíti az adományozás tényét. Kijelenti, hogy váratlan elhunytja esetén „a jelen adományozási oklevél értelmében minden akár budapesti házamban, akár esztergomi stb. lakomban talált könyvek és iratok a Szeged városi könyvtár hagyatékába mennek át, sőt már most aként tekintendők, mint az átadott könyvtár kiegészítendő részei.”

„Szeged város köztörvényhatósági bizottságának megnyugtató végett óhajtom, — írta SOMOGYI a felajánló levél 14. pontjaként —, hogy mielőtt a könyvtár elfogadása tekintetéből végleges határozatot hozna, kebeléből küldjön ki egy bizottságot, mely Budapestten országos szaktekintélyek közbe jötte mellett s az én jelenlétemben a könyvtárt tüzetes megtekintés alá vegye s a szakértőktől nyerendő információk alapján jelentést terjesszen a köztörvényhatósági Bizottság elé.”

A befejező záradékban azt az óhaját fejezi ki SOMOGYI, hogy „Szeged város t. közönsége fogadja az örök adományt oly kedvesen, mint aminő hazafias készséggel én följajnlom s e közművelődési intézmény is legyen egyik hathatós eszköz a város birto-

tagok és VASS Pál aljegyző. Itt javasolták és fogadták el az adományozó emlékének megörökítésére, „miszerint a város tulajdonát képező e könyvtár örök időkre hivatalosan *Somogyi Könyvtárnak* neveztessek.”

kában, mellyel a romjaiból új életre kelő Szeged a nemzeti haladás világitó fáklyáját századokon át lobogtassa boldog, erős és virágzó falai közt.”

A Szeged város t. Köztörvényhatósági Bizottságának címzett felajánló levelet, melyet feltehetően kevés bizalmasainak egyike, HAVASSY Imre, az esztergomi egyházmegye ügyésze készíttetett elő és íratott meg, SOMOGYI Károly sajátkezűleg írta alá 1880, április 26-án.

*

Talán meglepő az aprólékos gondosság — az adományozó oklevélnél még fokozottabban tapasztalható — amivel a biztosítékok sorát iktatta az önmagában csodálatos ajándékozáiba ez a nemesszívű könyvtáralapító. Úgy véljük, nem csupán a kor divatos jogászi formáságai tükröződnek benne. *Somogyiban* már korán megérlelődött egy közkönyvtár föllállításának gondolata. Jövedelmének nagyobb részét az édesatyjától örökölt gyűjtemény fejlesztésére költötte. „Nem önző célokból állítandó fel egy könyvtár — fejtegette, hogy csak most és nekem legyen benne örömem és hasznom: közhasznúvá kell tenni.” És ebben már érte csalódás. „Én felajánlottam kétszer is a magamét ily célra: de hiában, könyvet még ajándékban sem fogad el sok nagynevű s tekintélyű egyén, város és közönség.”⁹

Úgy tudjuk, eredetileg egy megalapítandó „keleti intézet” részére szánta könyvtárát, s miután ez nem valósult meg, bizonyára a nagy katasztrófa hatására s a vele közvetlen kapcsolatot tartó TISZA Lajos sugalmazására Szegedet vette számításba. Kitörhetetlen érzelmi emléket idézett föl benne a nagy alföldi várost elpusztító vízár, hiszen számára az 1838. évi pesti árvíz mély gyászt hozott. Ekkor halt meg édesanyja, akit a hullámok ragadtak el otthonából, s bár kimentették, az erős meghűlés miatt, a tragikus hírre hazasiető SOMOGYI karjaiban halt meg tüdőgyulladásban.

Az érzelmi indítóokok mellett, mint említettük, Szegednek az ország déli vidékén betöltött szerepe is ezt a választást indokolta.

A városi tanács április 27-én délután tartott rendkívüli ülésén határozatot hozott a közgyűlés összehívására, hogy ott a felajánlás elfogadását javasolja.

Az április 30-án tartott rendkívüli közgyűlés a törvényhatóság nevében kijelentette, hogy maradéktalanul elfogadja mindazon föltételeket és kikötéseket, melyeket az adományozó kívánt, és „nagylelkű adakozó irányában a kegyelet és a hála” kifejezésére elhatározta SOMOGYI arcképének művészi olajfestményben való megörökítését.¹⁰ Döntött a könyvgyűjtemény szemléjére kiküldendő bizottságról. SZABADOS János tanácsnok elnöke alatt REIZNER János, akkori főjegyző, MAGYAR GÁBOR, MAGYAR JÁNOS, LÉVAY FERENC és POLCZNER JENŐ törvényhatósági bizottsági tagok kerültek kijelölésre.

A lelkesedés méretére jellemző módon a közgyűlés azt is elhatározta, hogy „a könyvtárhoz a könyvtárnok és könyvtári szolgán túl az előre láthatólag szükséges segéd könyvtárnoki állomást felállítandja s a városi tár terhére díjazni fogja.”

Végül a felajánló levélben kívánt szemlének az „országos szaktekintélyek”-ből kiválasztandó tagjaira vonatkozó kijelölésére a közgyűlés Szeged királyi biztosát, TISZA Lajost kérte fel,¹¹ „ki a tervbe vett nemes ajánlatot a legbuzgóbb hévvel felkarolta, s

⁹ FERENCZY György: *Somogyi Károly élete*. = *Magyar Sion*. 1888. 768. l.

¹⁰ Az arcképet a szegedi származású festőművész, VASTAGH György készítette el. Ma a könyvtár birtokában van.

¹¹ TISZA Lajos a következő szakértőket kérte fel: FRAKNÓI Vilmost, az Akadémia főtitkárát (korábban a Nemzeti Múzeum könyvtárőre), HUNFALVY Pált, az akadémia és SZILÁGYI Sándort, a pesti egyetem könyvtárnokát. A szemlére május 24-én került sor SOMOGYI pesti lakásán, a Márton utcában, ahol könyveinek nagyobb részét őrizte. Mindkét bizottság elkészítette és beterjesztette az értékelésről szóló jegyzőkönyvét megbízóinak.

addig érlelte, míg a felajánlás tényé vált s a nagy becsű kincs immár a város tulajdonává lett.”

A tulajdonbavétel valójában ekkor még nem történhetett meg. Majd egy év múltán, 1881 február 15-én került erre sor, amikor az időközben felmerült akadályok elhárítása után az *adományozó oklevelet* írta alá SOMOGYI Károly.

BEZERÉDY ISTVÁN

Adalék a „Magyarország és a Nagy Világ”-hoz. Nem ritka a mutatványszám egy periodika-terv kezdetén, a megjelenést megelőzően, vagy egy címváltozás előtt. De igen ritka jelenség ez a folyamatos megjelenés idején, s éppen ezért nyomban felveti a kérdést, miért volt erre szükség? Ez történt az OSZK állományába most bekerült *Magyarország és a Nagy Világ* 1868. IV. évf. 1. száma előtti „Mutatványszám 1867. dec. hó” jelzéssel ellátott darabnál.

A *Magyarország és a Nagy Világ* (1874-től *Magyarország és a Nagyvilág*) „politikai és szépirodalmi képes hetilap” *Az Ország Tükre* „enciklopédikus képeslap” helyett indult meg 1865. októberben a DEUTSCH testvérek kiadásában; megelőzte szept. 28-án egy mutatványszám. A DEUTSCH testvéreknek ebben az időben más képeslapjuk is volt — a *Képes Világ* —, amelynek sikere és népszerűsége arra indította őket, hogy a *Magyarország és a Nagy Világ* szerkesztését is a *Képes Világ* szerkesztőjére: VÉRTESI Arnoldra bizzák. (Az 1. számon Vértessi, a 3. számtól Vértesi!) Az ellenzéki írók javarésze dolgozott mellette. (Viszont éppen ellenzéki magatartásuk, főleg a párisi kömmün melletti rokonszenvük miatt vették el 1870. novemberben VÉRTESITŐL a lapot.)¹

Az „1867. dec. hó” dátummal ellátott mutatványszám nem azonos a decemberi számok egyikével sem. Önálló egység, terjedelme egyezik a többiével. Az első oldalakon GARIBALDIRÓL szóló nagy ismertető cikk és GARIBALDI két képe, egyébként a témák, az elrendezés, a szerkezet hasonló a többi számhoz. Hogy miért, mi okból jelent meg, arra következtetni sem lehet belőle. Utánanyomozva derül fény az okra a következő év, 1868. jan. 4-én az 1. szám 9. oldalán, ahol „Deutsch Mór kiadó és nyomdatulajdonos” aláírással a következő néhány sort találjuk: „Ezen számmal lépek először *mint a lap egyedüli tulajdonosa és kiadója* (kiemelés tőlem!) a tisztelt közönség elé. Miután a technikai rész eddig is kizárólag az én vállaimon nyugvék, természetes, hogy a lap ezzel nemcsak nem veszít, de annyiban nyer, amennyiben a megoszló ellenőrzés mindig oly nehézségekkel jár, melyek az egységes vezetés és fölügyelet mellett nem léteznek. Egész igyekezettel rajta leszek, hogy a közönséget . . . mihamar tettekkel győzzem meg állításom valóságáról . . .” (Megjegyezzük, hogy még ugyanazon év augusztus közepétől újra a Deutsch-féle Részy-venytársaság lett a lap kiadótulajdonosa.)²

Az említett mutatványszám eddig ismeretlen volt — az OSZK négy sorozatának egyikében sem volt meg.

NAGYDIÓSI GÉZÁNÉ

¹ DEZSÉNYI Béla—NEMES György: *A magyar sajtó 250 éve*. Bp. 1954. 151. l. VÉRTESI Miklós: *A lapszerkesztő Vértesi Arnold*. = *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei III*. 1966. 177. l.

² Megállapítottuk, hogy ugyanebben az időben a *Képes Világ* kiadásában is bekövetkezett ugyanez az egyszemélyi vezetés; mindkét lapnál ugyanaz a változás a kiadás körül, a kiadótársaság belső életében beállott valamilyen egyenletlenség következménye lehetett.

Elsüllyedt folyóiratok: Az 1933-as Munkáskórus. Mindössze két szám maradt fenn az 1933 márciusában indult *Munkáskórus* című folyóiratból, holott a szerkesztők évi tíz szám megjelenését tervezték. A szociáldemokrata párt égisze alatt jelent meg, mint a Munkásszavalókórusok Országos Központjának hivatalos lapja. Az impresszumban a felelős szerkesztő és kiadó ESZTERGÁLYOS János (szociáldemokrata képviselő), a szerkesztő pedig SZÉLPÁL Árpád (költő, kritikus, a Galilei Kör volt tagja, aki a Tanácskörtársaság leverése után börtönt szenvedett). A szerzői névsor azonban messze túlmutat a szűk pártszellemen, hasonlóképpen az írások témája, tartalma. ASCHER Oszkártól VERES Péterig terjed a névsor: közöttük később mártírrá lett írók és költők, többen a tizenkilences proletárdiktatúra aktív kultúrmunkásai (KÖRMENDI Zoltán és BRESZTOVSZKY Ede például a Közoktatásügyi Népbiztosság munkatársai voltak).

A folyóirat, amint azt címe is kifejezi, a munkáskórusok lapja volt. A megjelent két számban több elméleti írás foglalkozik annak a művészetnek az elemzésével, amely éppen a harmincas évek elején olyan fontos szerepet töltött be a munkásmozgalomban.

Az első szám vezető cikkét SZAKASITS Árpád írta *A halott Marx és az élő Eszme* címmel. „Fél Európán kergették végig a nagy nyugtalanítót — írja —, aki győzhetetlen fegyvert: a *gondolkodás fegyverét* adta kezébe a világ elnyomottjainak . . . A gazdasági és politikai háborúságok területein kívül van még egy hatalmas harci terület, amelyen éppen olyan öldöklő háborúság folyik, mint egyebütt. A kultúra területe ez . . . Ezen a területen akarunk mi is fölvonulni, szemben a hanyatló világtrend dekadens, nyárspolgári kultúrájának mérges gázai és a fasizmus agresszív, gondolatipró törekvéseivel . . . Ami erők van, azt mind arra akarjuk fordítani, hogy segítsük kifomálni az új embert, az új kultúrát, az új erkölcsöt. Marx halálának félszázados fordulójánál azt gondoljuk, nem tudnánk méltóbban áldozni a mester emlékének, mint azzal, hogy útnak indítjuk a szociáldemokrata harcos ifjúságnak, a szocialista kultúrfront katonáinak ezt a küzdelmekre teremtett lapját: a *Munkáskórust*.”

Népköltészet — osztályköltészet címmel írt ZELK Zoltán érdekes cikket a magyar katonaköltészet antimilitarista jellegéről, az urakért viselt háború elleni gyűlölet megnyilvánulásáról („Már minálunk verbuválnak kötéllel, / Megfognak a szegény legényt erővel, . . . A gazdagnak őt — hat fiát nem bántják, A szegénynek, ha egy is van, elfognák”). BRAUN Soma, a munkatáborban elpusztított kiváló gondolkodó a szavalókórusok eredetéről írt a lapba tudományos igényű tanulmányt, áttekintve e műfaj történetét az időszámítás előtti korszaktól a munkás-szavalókórusok létrejöttéig. A tanulmány az individualizmus és a kollektívizmus hatását elemzi a kulturális mozgalmakat illetően. BRESZTOVSZKY Ede, a *Népszava* kitűnő szekesztője *A szép és a hasznos* című írásában arra a konklúzióra jut, hogy haszontalan az a szépség, mely nem akar hasznos lenni a dolgozó emberiség számára.

ASCHER Oszkár *Dehmel Aratódala a kórusban* című írásában végigelemzi az *Aratódalt* s útmutatást ad a magas színvonalú előadáshoz. „A munkáskórusok műsordarabjainak költői, művészi mértékkel mérve is meg kell állni a szigorú kritikát. A vers hangszerelését az oktatóknak úgy kell elvégezni, hogy a vers belső logikájával kellő kapcsolatban legyen.”

Az első szám egyik kiemelkedő költeménye a *Wladimir Majakovszkij: Én! Rapszódikus napló egy proletárköltő életrajzából* című írás TISZAY Andor fordításában. Másik, igen jelentős írás SZÉLPÁL Árpád tollából: *Marx, az ismeretlen költő*. A cikkirő említést tesz a FRANZ MEHRING által feldolgozott, de azután teljesen eltűnt három füzetéről, melyek MARX ifjúkori verseit tartalmazták, és az 1837-ben írt versekről, melyek majd száz év után kerültek elő a Marx — Engels Institut (Marx — Engels Verlag G.m.b.H. Berlin, 1929.) kutatásának eredményeképpen. „E füzetnek egyik legfőbb érdekessége — írja SZÉLPÁL Árpád —, hogy találunk benne néhány olyan verset, amelyben a fiatal Marx éles szati-

rával mond véleményt azokról a kérdésekről, amelyek az akkori berlini irodalmi és tudományos köröket, de a napi életet is foglalkoztatták . . . a tiltakozás a nyárspolgári szellem uralma ellen már magában rejti az uralkodó társadalmi állapotok elleni föllépés csíráját.”

KEPES Éva a berlini munkáselőadásokról számol be. Mint írja, az állandó korlátozások és betiltások, a nyomasztó reakciós politika ellenére (legalábbis az ominózus 1933-as év elején még így lehetett) igen élénk a munkás kulturális mozgalom; a munkások mozgás-, tánc-, beszéd és énekkórusai rendkívül aktívan működtek. Emellett nagy szerepük volt a színdaraboknak, munkáskabaréknak, koncerteknek és kórusjátékoknak. Néhány korabeli példát említ: ekkor mutatták be nagy sikerrel HÁY Gyula darabjait (*Az új paradicsom, Isten, császár és paraszt* — ezt a nációk tüntetése miatt a harmadik előadás után le kellett venni a műsorról), továbbá HANNS EISLER balladáit és kórusait. JOHANNES BECHER *Der grosse Plan* (A nagy terv) című kórusdrámáját 500 tagból álló ének és szavalókórusral, 50 színész közreműködésével.

Az első számban még két elméleti cikket találunk: *Szocializmus és művészet* (ANNA SIEMSEN), *A nép és a mai dráma* (EMMY FREUNDLICH) címmel.

Hasonlóan figyelemreméltó e szám versanyaga is. A *Munkáskórus* közölte VERES Péter első versét, az „Én nem bujhatok el . . .” címűt (később, 1940-ben megjelent *Gyepsor* című művében is), az osztálytudatos, elkötelezett ember és író ars poeticáját, a helytállás tudatos vállalását:

... a lelkem háborgása nem szünhetik meg
egy pillanatra sem . . .
— Ó, én nem bujhatok el, nekem a lábamra
tapos és a fülembé ordít az élet . . .

Rendkívül erőteljes és hatásos kórusvers a *Harc a folyóval*, melyet „S. Marsak verséből szimultán és ellenkórusokra írt Körmendi Zoltán,” — JÓZSEF Attila és RADNÓTI Miklós barátja, a fasiszták által meggyilkolt író, aki haláláig vállalta az üldöztetést az illegális párt tagjaként. Az amerikai néger költészet két szép darabját közölte a folyóirat Georgia JOHNSON tollából: *A nagy kutya* és a *Négyen néger*ek-et BRAUN Katalin fordításában, SZEGŐ István fordításában és átdolgozásában pedig — SZEGŐ maga is írt kórusdrámákat és kórusverseket, tagja volt a 100%-kórusnak — ismertette a lap a Marx Károly-emlékünnepeken előadott kórusjátékok (A *Szocialistische Erziehung* februári számában megjelent kórusjátékából a *Ça ira*, PETŐFI *Föltámadott a tenger*, LUKÁCS László *Millió* és HOLLÓS KORVIN Lajos *Nagyüzem* című verseinek felhasználásával).

A második szám 1933 májusában jelent meg. Első oldalán Walt WHITMAN 1865-ben született *Egy elbukott európai forradalmárhoz* című költeménye áll PÁSZTOR Árpád fordításában. Ez a szám is igen gazdag elméleti-történeti cikkeiben: UPTON SINCLAIR: *Kultúra és szocializmus*, FRITZ ROSENFELD *Upton Sinclair, a proletariátus egyik legbátrabb harcosa*, BRESZTOVSZKY Ede *Művészet a művészetért*, GERHARD SEGER *A színjátszás története*, KÖRMENDI Zoltán *Munkáskultúrestek műsorproblémája*. SZALMÁS Piroska zongoraművész-nő, JÓZSEF Attila verseinek első megzenésítője, a Szalmás-kórus alapítója kitűnő cikket írt a lapba *Dalkórusok a munkáskultúra szolgálatában* címmel. Áttekinti a kórusmozgalom indulása óta eltelt rövid időszakot és megállapítja az érzékelhető fejlődést. „. . . a szocialista kórus nem »előad«, hanem a közönség gondolatát fejezi ki, szabatos, művészi formában. Lerombolja a mesterségesen emelt válaszfalakat előadó és hallgató között s a mélységes szolidaritásnak ad aktív kifejezést. Akik az első szavalókórusokat megszervezték, nagyobb lépésekkel vitték előbbre a szocialista kultúrát, mint előttük bárki más.”

A májusi szám versei közül meg kell említeni TRAVEN *Mexikói gyapotszedők dalát*, melyet SZEGŐ István fordított; továbbá KÖRMENDI Zoltán nagyszerű *Európa-kórusát*:

... Párizstól Bukarestig
 Madridtól Oslóig
 emberek,
 emberek,
 rohanó emberek,
 felkészült emberek,
 jólképzett emberek;
 munkabírók,
 nem fáradók;
 tízezrek,
 százezrek,
 milliók kaphatók
 száz pengőért,
 tíz pengőért,
 húsz fillérért,
 két fillérért;
 emberek, emberek,
 munkanélküliek...

Egy másik mártír költő, KNOPP Imre, aki tíz esztendőn át vezette a Barátság-Kórust, *Hófehérke* és *A hulla* című verseivel szerepel a folyóiratban.

A szerkesztő SZÉLPÁL Árpád, rövid, de igen erőteljes, tömör sorokban tiltakozik a náci barbarizmus ellen *A horogkeresztes máglya* című cikkében. „A szabadságot halálra ítélték, az emberi jogokat lábbal tiporják, a tudást semmibe veszik és rohamkéssel karcolják bele véres jeleiket az igazság testébe . . . a proletariátus tüzét szembe kell állítani a máglya lángjaival!”

A *Munkáskórus* második számában egy kevéssé ismert RADNÓTI-írást találunk, a *Boldogország születése* című allegorikus mesét az andrások és jánosok világáról, melyben az utóbbiak, a jánosok milliói, a szorgalmasak, a szegények győznek és megalkotják új világukat.

MARKOVITS GYÖRGYI

Magyar nyelvű orosz szótárkiadásaink első feckéi a két világháborúban. A magyar nyelvű szótárkiadásnak két érdekes dokumentumára hívjuk fel a figyelmet, amelyek az első világháború utáni és felszabadulásunk idején jelentkező igényeket akarták átmenetileg kielégíteni. Ma már mindegyik ritkaság.

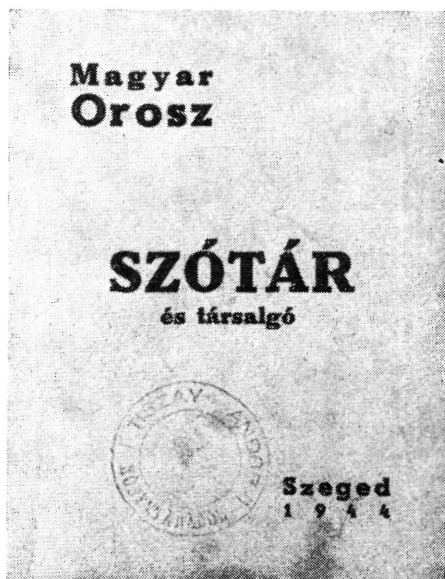
A ma nagyvonalú, európai igényeket kielégítő színvonalú magyar szótárkiadás a századforduló éveiben és a két világháború között viszonylag még igen hátramaradott volt. Az európai nyelvterületen kívüli, úgynevezett melléknelvekből, ahová annak idején az orosz is sorolták, csak néhány, eléggé hiányos és pontatlan szótárunk jelent meg. Ezt a szemléletet a tudásra vágyó, művelt dolgozók német, angol, olasz és francia kiadványokkal voltak kénytelenek pótolni, vagy ugyancsak külföldi kiadású több nyelvű szótárakkal. Ezeket a hiányokat az úgynevezett kampány-kiadványok pótolták némileg, mint a húszas évek elején, a palesztinai kivándorlás éveiben, az újhéber szótár, a két világháború között és főleg a vége felé a magyar—brazil szótár, vagy a MOLNÁR Gábor szerkesztette portugál szótár. A „melléknelvekből” csak a túlságosan népszerű igényekkel szerkesztett ROZSNYAI-féle gyors-nyelvmesterek kiadásai adtak ízelítőt, mint hirdette „bármely nyelv alapos elsajátítására, tanító nélkül”, a századfordulótól a harmincas évekig 60 fillértől 1 koronáig. A tanulni vágyók többek között orosz, spanyol, portugál, japán, héber, újjörög, török és más nyelvek között válogathattak. A kiadványok végén kis szótár is volt a legszükségesebb szavak megtanulására.

Megjelentek ezenkívül eléggé érdekes szótárpótló kiadások is a gallicizmusokról,

az angol nyelv slangjéről, de mindezek műkedvelő igényű, nem tudományos felkészültségű dokumentumok voltak a magyar szótárkiadás területén.

Az első világháború idején orosz–magyar társalgásra megjelent néhány hasonló kis szótárpótló, a második világháború alatt ugyancsak.

Felszabadulásunkkor természetesen elsősorban az orosz–magyar és magyar–orosz szótárak iránt támadt nagy igény. Az első világháború kitörésekor egymás után

két kiadásban is napvilágot látott egy *Magyar–Orosz társalgó könyvecske hadi szolgálatra a helyes kiejtéssel* címmel. (Összeállította U. A. Megjelent Budapesten a Pester Lloyd nyomdában, 16 oldalon, négy oldalas borítékkal) A kiadvány természetesen még a régi orosz helyesírással közölte az adatokat. Az ára 60 fillér volt.

Ezt a próbálkozást akarta folytatni a második világháború végén, a negyvenes években a *Magyar–Orosz beszélgetések a katonai szolgálatban* című kiadvány, címlapján páncélsisakos katonával, már az új orosz helyesírás szerint. A 38 oldalas kiadványt, amely ugyancsak 16° alakban jelent meg, a Dorottya utcai Grill könyvesbolt utóda, GERGELY Rezső adta ki, a Dunántúli Pécsi Egyetemi nyomda nyomdai kivitelében. Ez is hevenyészett szükségkiadás volt. Az orosz–magyar népszerű szótárak frontján azonban ez volt minden, néhány sokszorosított, katonai, házi használatra kiadott szótáron kívül.

Jellemző, hogy azon a néhány, eléggé vaskos, de már elavult orosz–magyar szótáron kívül, amelyeket mind még a régi cirill-átírás szerint szerkesztettek, *egy orosz–magyar nyelvű szótárunk sem volt!* Pedig igény lett volna.

A magyar–orosz és orosz–magyar szótárak viszonylag kielégítő kiadása — sajnos — csak felszabadulásunk után több évre valósult meg. Addig *alkalmi* kiadásokkal próbálták egyesek enyhíteni az előző évtizedek kiadáspolitikáját.

Az új igényeket kielégítő, első mai magyar–orosz szótár 1944 őszén jelent meg Szegeden *Magyar–Orosz szótár és társalgó* címmel. Belső címlapján *Hogy mondjuk oroszul? Magyar–orosz beszélgetések* volt olvasható. A kiadvány 156 oldal terjedelemben

szerkesztő és nyomdajelzés nélkül jelent meg. Az orosz kifejezéseket latin betűs átíratban közölte. A kiadvány, hasonlóan a már említett népszerű ROZSNYAI-kiadásokhoz, ugyancsak különböző csoportosításokban adta közre a beszélgetéseket.

Az első magyar–orosz szótár-kísérlet négy oldal terjedelemben, 620 szóval 1945 januárjában jelent meg Kispesten *A legszükségesebb orosz szavak jegyzéke* címmel. Alcíme: *Magyar betűkkel, kiejtés szerint*. Összeállította és a kiadásért felelős dr. FARAGÓ Ferenc. Ellenőrizte: Ladislav BECK. Nyomdai impresszuma: Az orosz katonai parancsnokság engedélyével és védelme alatt kiadva. Thienschmiedt Hungária-nyomda. Kispest.

Ezzel a kis, pár lapos kiadvánnyal jelent meg tehát az *első magyarnyelvű magyar–orosz szótárunk felszabadulásunk alatt*, hivatalos ellenőrzés mellett hazánkban.

Felszabadulásunk utáni orosz–magyar és magyar–orosz szótárkiadványaink közül megemlítjük még az 1945 elején, Budapesten kiadott és a Szociáldemokrata Párt által terjesztett, 24 oldalas *Oroszul egy nap alatt* című kiadványt (Budapest, 1945, a Szociáldemokrata Párt Terézvárosi szervezetének kiadása. Ára 5 pengő.). Bevezette és összeállította dr. MAKAI Imre. Nyomták a Légrádi testvérek nyomdájában.

Mindkét kiadvány már az új orosz helyesírás szabályai szerint készült. Csak mindezek után indult meg a mai, magyar nyelvű orosz szótárkiadás!

TISZAY ANDOR